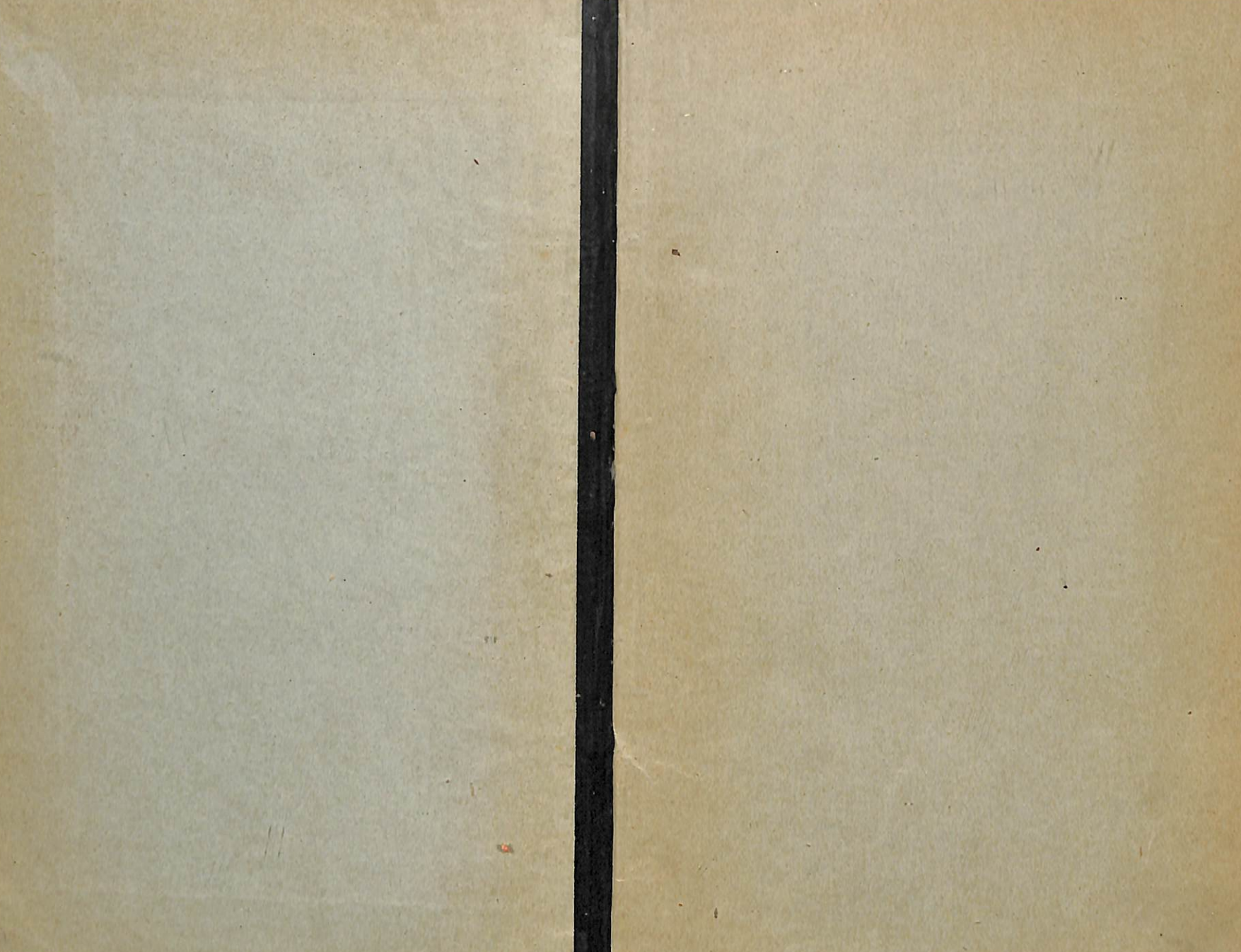

910.4

U-95

10 NOV 2011

ԱԼԷԼՈՒԻԱ ՅԵՐՈՒՍԱԶԷՍ

21789

910-4
10-95

ԱՆԷԼՈՒԻԱ ԵՐՐՈՒՍԱԴԵՄ

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Թիւ 27, Ֆինանսըլար եօզուշու, Կ. Պոլիս

Գ Բ Ե Յ

Ո Ր Խ Տ Ա Ր Ր

«Զոր եւ անձին իմում իրադէտ եմ,
զոր անին իմ ետես եւ ոչ այլ զքեզ»
Յ.Բ., Իթ. 27.

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1903

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ-مک ۳۱ مایس ۱۳۱۹ تاریخ
و ۳۶ نومبر ولی رخصتنامه-سیله طبع اولنشد

Մ Ո Ւ Տ Ք

Կրօնափառն երուսաղեմի ու պարագայից վրայ
յօրինել շաշագոյն գիրք մը՝ տիրական պարսփառ ու
փափագս եր. արգելք եղան անոր անյաջողու-
թիւններ, որ փետրարափ ըրին կոյս ներշնչու-
թիւններս եւ որոնցմէ հազիւ կըրցայ փրկել այս
շաշը կամ այնպիսի մը յօրինել աշխատածս՝ ոգիով
չափ :

1/14 Դեկտ. 1902

Սկիւտար Կ. Պոլսոյ

Ա.

Շ Ա Ի Ի Ղ Ս

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆՈՒՊՈԼԻՍԷՆ Ի ՅՈՊՊԷ

«Եւ զաւիգո յաւի ընդ ծով զնա-
ցելոյ, Եւ զճանապարհս առն երիտա-
սարգիս» Ա.—(4), Լ. 19.

ԱՅՈՒՆ, կը փափագէի՝ ձիթենի աշտանա-
կիս և անոր խաղաղասիւնու լոյսին առ-
ջեւ՝ վանական պարզուկ և անձուկ խցիկիս հայեա-
կէն (որ չորեքմեդրեան անձուկ պատեանովն իսկ
առայժմ առածիւղ լայնութիւն մը ունի նորեկ հիւրիս
համար)՝ նետել լայն ու պարարտ ակնարկ մը դէթ-
ամէնամերձ անցեալի մը վրայ, որ՝ բնավայրս Կ. Պոլիսի
բարձրերէն մինչեւ Յոսպէ ու անկէ մինչեւ այս քա-
ղաքը նուիրական՝ կը պարունակէ նուիրական ու-
ղեւորութեան մը թարմ յիշատակները. սակայն
անհրաժեշտ հարկն և թարմագոյն սուրբ տպաւո-
րութիւններ կընկրկեն այդ լայն փափագս, կանձ-
կացունեն այդ թարմ յիշատակներուն էջերը:

Ահա՛ դեռ նոր աղատած բաղմաշրջիկ ճամբորդի
մը նիւթական չփոթներէն՝ կուգամ համառօտել
հոս շաւիղս Կ. Պոլիսէն ի Յոսպէ՝ տեսլախառն քանի

մը խորհրդածութիւններով. համառօտե՛լ այն անհամառօտելի ճոխութիւնը, որ շռայլօրէն կը ծփայ Սրշկպեղագոսի և Միջերկրականի արեգդէմ ջուրերուն վրայ :

Չորս տարուան անշուշտ և համբերատար ճիգերէ ետեւ՝ վերջին դիշերս ի Պոլիս անցուցի, ճամբորդութեանց պատրաստութենէ չնչասպառ պարտասած, հողերանդ առաստաղիս ներքեւ ասերա՛ղ ու աննիա՛ղ քունի հանգիստով մը, անդգա՛յ քունի մը՝ որ ունէր երջանիկ փոխումի մը մարմնական և հոգեկան բովանդակ նմանութիւնը : Առաւօտուն Սեպտ. 22 (1901)՝ արթունցայ իբրեւ նոր մարդ՝ սթափ ու թեթեւ, և ժամու մը պատրաստութենէ ետեւ՝ տուի վերջին մնա՛ բարեաւս հինգամեայ թրաքեան քրտինքովս ուռողեալ պարտէղիս . մնա՛ բարեաւս ներսիններուն և դուրսիններուն, պաշտօնական և անպաշտօն կարգ ու սարք եւայլն՝ մինչեւ երեկոյ, և ժամը 10ին մտայ ուռսական նաւը, որ ամենէն առաջ Դուսդոյի յիշատակը դարթոյց միտքիս մէջ, որուն իմաստասիրութենէն աւելի սիրած եմ մարդասիրութիւնը և մտաթողութիւնը քրիստոնէական : Երբ նաւը՝ թէ՛ քնուով թէ՛ ճամբորդներով զրկալիք՝ ժամը տասնուկէսին կըսկսէր շարժիլ Ոսկեղջիւրի գոգէն դէպի ափնազեղ Մարմարան՝ Վոսիորի և իր ոսկեփոր մայրաքաղաքին հսկայազեղ թեւերն ի զուր կարկառեցան՝ իբրեւ ծնող հարազատ՝ վերջին անգամ մը եւս փորձելու համոզել ու պինդ բռնել զիս չքած նուէլու համար իրենցմէ : Հարկէն աւելի սուրբ պարտք մը հին ուխտ մը՝ լծուած սուր որոշումի մը՝ կը մղէր սիրտս ու միտքս դէպ ի վար, հարաւի

ջերմ ու վաղնջուց քաղաքակրթութիւններն որոող գաւառները : Ուղեկիցս՝ Եղիշէ Ծ. Վ. Չիլինկիրեան, Միարան Երուսաղէմի, որ Պիթիսի քառամեայ աշխատալից առաջնորդութենէ մը կը դառնար իր վանքը, ունինդրեց մտերմօրէն ինքնարուլս ներշնչումի մը, որ՝ աղդեալ և զգածեալ վայրկեանին վեհութենէն՝ մրմնջելի ի դէմս Ս. Քաղաքին Երուսաղէմի . արդէն այդպիսի շատե՛ր ալ արձակած էի Ս. Պարթենոպէին — Սկիւտարի — բարձանց՝ վրայ՝ մենիկ բնակեցութեան մը ծոցէն : Մնա՛ բարեաւս, Պոլիս, քաղա՛քդ հին և հսկայ, ուր ծնայ և մնայ. մնա՛ բարեաւս այս չորրորդ անգամ (-). մի՛, մի՛ այլ եւս բանար քու բարդ ի բարդ գեղեցկութիւններդ բնական և արուեստական, որոնց համար ա՛լ սիրտ չունիմ ես, որոնք վերջալոյսի մարած չպարներով զո՛ւր կը մրմնջեն ինծի բաներ մը : Ես քու ծովածովի և ոսկեծովի թեւերուդ մէջ թափած եմ չա՛տ քրտինք, չա՛տ բան, չա՛տ խօսք և չեմ փոխարինուած յովտիւ չափ . սիրած եմ քեզ սիրով մը անհուն, որուն Վարդապետին քաղաքը կը շուեմ այժմ, և թերեւս հոն իր շօշափելի յիշատակներով փոխարինուիմ :

Ժամը դիշերուան մէկին՝ մինչ հաշտ ալեակք սիրոյ պէս կը մնջէին մեր շուրջը, եղերք պատիւի նման տեղի կուտային ու լեռները՝ թափանցիկ նսեմի մը մէջէն՝ սիրտի պէս կը հսկէին մեր վրայ, իջանք բարի յուզումով մեր խցիկն և դետեղեցանք հոն քիչ մը՝ չորս անձեր, մեր վարդապետն

(-). Հեղինակը չորս անգամ բաժնուած և ճամբորդած է Կ. Պոլիսէն՝ երկու անգամ՝ յԱնգղիա, երրորդ անգամ՝ Յուպէ և Ալեքսանդրիա ու այս չորրորդ անգամ՝ յԵրուսաղէմ :

ու ես աշխարհականս , ռուս քահանայ մը վարսագեղ հրեշտակակրօն , և ռուս աշխարհական մը : Լնթիրքէն ետեւ կեննեք վեր տախտակամած , որուն առաջակողմի կուղերուն մէջ՝ ումանք կրծկըտած այլք թառած և դանդաղկոտ՝ ըստուերի մէջ ստուերաբար կերելին Քեաշկեարցի , Հընդկաստանցի , Ռուս և Պարսիկ ու Աֆղան թանձր ուղեւորներ՝ իրենց հաստ և դուլ տարաղներով . դարաններուն մէջ հաւի ձագերու նման վրայ՝ վրայ՝ փռուած են՝ լիպիկ լաթերով և հոտերով պարուրած՝ հիւսիսի դեղջուկ և չարքաշ արարածները , որոյ չքոտի կենցաղն ու ապրանքը դոչել կուտայ մեր հպարտ դժգոհութեան « Փա՛ռք քեզ Աստուած » . քանի՛ քանի՛ անգամ վշտաց մէջէն միշտ վարերը նայելով՝ չենք դոչած այս համեմատական փառքը , որ վերացական ու երկրաչափական ալ սփռին է հաւատացեալին ու փիլիսոփային և որմէ միշտ զուրկ պիտի մնայ հպարտութիւնն և անձնասիրութիւնը : Ասդին Ամերիկացի ու Անգղիացի երկու շնորհքով ընտանիք , իրենց աստուածաբան ձերուկ քարոզիչովը , սարքած են ցնծուն խաղ մը . և մենք շուրջը բաղմած կը դիտենք ու՛րը խնդանք . մանաւանդ վարդապետը , որ խնդալէ չախորժողներէն չէ : Ես կերանեմ ալ մտովի իրենց տղայ ցնծումները , արեւմուտքի այդ պեխաւոր կիրթ տղայոց , որոնց ձեռքն է լուրջ ըլլալ այլ ձեռքը չէ ի ժամուն տղայ չըլլալ . կերանեմ ու կը ծափեմ իրենց ժամադէպ տղայութիւնները , մինչ ցնծափառ և մարմարիկ Մարմարային վճիտ ծափերուն վրայէն՝ ծանրութեամբ կրնձանայ մեր նաւը՝ լայն և անդորր ճոճումներով կարի՛ պատկա-

ռոտ՝ խորհրդափառ դիշերուան անձօճ երկնումնեքուն հանդէպ , որոնցմէ պիտի ծնի սուրբ վաղուին երկն ու երգն արեւափառ :

Նախկին յուզման ներքին ճօճումները կցորդուելով արտաքին ճօճումներուն հետ՝ մինչեւ կէս դիշեր կորրեն դիւ կախածոյ տքնութեան մը մէջ , և ժամը 7ին՝ ալ հեկլա՛ կը դոցուին խոնջ աչքս : Առաւօտուն ժամը 12ին Ելլեսպոնտի ճիշդ մէջտեւէն կողջունեմ խոնաւ արեւ մը աշնային , որ կը ցանէ քողաւոր լոյս մը կրկնեղր լերկ ու մերկ ցամաքներուն վրայ . կողջունեմ գեղեցիկ Տարտանէլը , մոխրագոյն ընդհանուր լերկութեան մը մէջ աշնային՝ գարունի նման գեղեցիկ իր շուրջ դաշտերովն յուռթի . կողջունեմ ալ կողմէն Կալիքովին . ապա դուրս ելնելով այդ հնապատմական նեղուցէն կը դիտեմ աջէն Տենեդոսը՝ թաքստոց Ուդիսեան մանդոլներուն , ձախէն հին Իդան ու Տրովադան իրենց դանդողածեւ կցորդներովն՝ անյուշ Հոմերոսին : Եւ կրնձանաք այդ հին պատմավայրաց մէջէն հոգեբանական քաղաածներով զբաղեալ : Երեկոյին՝ մուացութեան մը չափ հաւացած Վոսիորէն , Ելլեսպոնտոսէն , առանին ու մտերիմ յիշատակներ ալ սեղի կուտան համաշխարհական և բնախօսական յուշերու և անդրադարձութեանց . ձիթաւէտ պարտիզազարդ Լիսթոսի շուրջ սեսանելիք աջէն , Միւսիոյ նախաքրիստոնեայ անքեր ցամաքները ձախէն՝ կուտան հետդհետէ ջրածնո՛ շաւիղիս լայն պէտպիսութիւններ՝ բոլորի դանդրիկ կղզիներով , յատակի ալեաց բաղմալէպ բանաստեղծութեամբ , կոնածեւ լեռներու մերթ ցած մերթ ցից յստակ երեւոյթներով ու ջերմաց-

եալ երկինքի մը ջերաջերմ պահակերութեամբն անհուն, որ դուրդուրալով կը հսկէ բարձրէն՝ զուսպ բռնելու համար ուխտական նաւին ներքեւ հենի-
նալով հերձուող անկայուն տարրը : Տա՛րր նաեւ նենգո՛ղ և ցամաքակո՛ւլ . վայրը , զոր ինք կը գրաւէ արդ հորիզոնաբար՝ Արշիպեղադոսի այս բազմերեւոյթ պատկերներէն մինչև Վոսփորի բե-
րանը , մինչև Գիանեան ժայռերը , ո՛ր գիտէ ինչ հրաշալի հովիտներով կենդանաբնակեալ ցամաք-
ներ մըն էր , եթէ արժան է այսպէս մտկոծել բո-
լորի երկիրներուն հրաշագեղ շնորհներէն : Հին մեծ պատմագիրք՝ ընդ որս և Արիստոտէլ ու իր աշա-
կերտք՝ ամէնն ալ տկնարկած են երկրաբանական այս շրջումը : Եւ ես՝ ամէն անգամ որ կանցնիմ այսօրոյն կղզեխումբներու առջեւէն՝ չեմ կըրնար ինքնադատ մտածութեանցս մէջ գտնել ընդդէմ
փառս մը այն խո՛ր սկիզբին , որ ալ հաւատք մը դառնալու վրայ է յիս , թէ առնուազն 6000 տարի առաջ ահագին բնաշրջութիւն մը՝ զուգորդելով
կարապետելով Սեւ ծովու ուժգին արշաւանքին Վոսփորեան նեղուցէն կամ փիւնիկ Լեոտիսի մը անյիշատակ յանդգնութիւնը՝ կոտրած թափած է
Հերակլեան արձաններուն ցամաք կղզանքն և՛ գէթ Ս. Դաւիթեան ընկուղեալ երկիրին՝ ծաւալին չափով՝ ջուր չըջած է ներս ի Միջերկրական (որ յայնժամ կա՛մ լիճ մըն էր հազիւ Մարմարայի չափ կամ իր արդի տարածութեամբը հաշտ դաշտերկիր մը՝ այժմեան կղզիներն ունելով իր վրայ իրեւ
բարձունք կամ լերինք) , ու արշաւած է մինչև Ելլեպոնոս՝ կընելով այնչափ ցամաք՝ որչափ ջուր որ բերած էին յայնժամու ներքին ու արտաքին

յեղմունք և որչափ ծով որ գրաւած է ցարդ հոն-
տեղուանքը : Սամուրակէի (-) , Ելլադայի հին
աւանդութիւնք , մեծ Սաագիրացոյն և միւս հին
աշխարհագրաց վկայութիւնք, երկիրի վրայ հոն-
բըղխային տեղափոխութեանց և արեւին ջերմու-
թեան նուաղելէն պատճառած առատութիւնք և
հեղեղք ջուրոյ , բնութեան տեղատուութեանց և
տեղակալութեանց կշռեալ հետեւանութիւնը , ցա-
մաքային ու ծովային արդի կտրատ երեւոյթներուն
պատճառաբանութիւնը և բանական լոյսը մական-
ծող (deductif)՝ միաբանելով ա՛յլ տուեալ և տալի
պատճառաց՝ կըրնան հաստատել այս մեծ կնիքագ-
րութիւնը . Սեւ ծովի բերանն (Բ) հրաբխային նշան-
ներ , Տրապիզոնի դաւառին ծովեղերեայ լեռներն
ի շար կանգնուած վէմերունիչք և պարանոցակք(Գ) ,
Սեւ և Աղախու ծովերուն մէջ թափող 40ի մօտ
դետերէն նոյն ծովերու շարունակ անմունքը . զորս
արեւգակին ջերմութիւնը չրաւեր շոգիացունել և
հաւասարել պահանջուած համեմատութեամբ , նոյն
դետերուն հանապազօր Սեւ ծովը բերած ահագին
տիղմն և աւաղը (Դ) , որ կը բարձրացունեն միշտ
Սեւ ծովուն յատակն և կը ղեղուն ջուրը , ասո՛նք
ալ հիւսիսէն՝ բաւանականէ հզօր փառս և պատ-
ճառներ մը կը բերեն յիշեալ կնիքագրութեան :
Եթէ անգամ մը սկիզբ դնենք ջուրերուն նախնա-
կան բացարձակ դատութիւնն ի ցամաքէ « Ժողո-
վեսցին ջուրքդ որ ի ներքոյ երկնից ի ժուլով մի »

(-) Դիւդոր Սիկիլիացի Մատենագրան Գիրք Ե :

(Բ) Պոդերիոս Գիրք Դ .

(Գ) Ամարանոց Բիւզանդեան . էջ 13 :

(Դ) Պոդերիոս Գիրք Դ .

և երեւեսցի յամաքն (-) » կըրնանք այդ աստուածաշնչական բանալիով, դանել բնական ու աշխարհադրական արդի շատ երեւոյթներուն էոյթը, որուն կուգան լայն յայտնութեամբ նոր հաստատութիւններ տալ՝ արտաքին պատմութիւն, գիտութիւն, աշխարհագրութիւն և տիեզերութեան թիւն : Այս խելամոռութեամբ մարդ գէթ աւելի վստահ կըրնայ ըլլալ երկիրի և երկինքի պատճառական միաձոյլ ներդաշնակութեան և անոնց շրջումներուն հետեւանութեան վրայ, որ սկզբնական բացարձակ պարզութենէ մը եկած յանգած է արդ ի բարդ պէսպիսութեան և պիտի չարունակէ ու պիտի աճի դեռ յայնմ՝ ո՛ր գիտէ ցոր կէտ՝ պահելով միշտ իր դարձադարձ բաղմադիմութեանց մէջ՝ տրամաբանական միադէմ ուղղութեան մը ծածուկ և յայտնի յոյցները :

Անոնք դոյութեան ատեանին մէջ՝ այս խնդիրները չունին արդեօք իրենց հունաւոր բայց և միշտ անհունին կցորդ կարեւորութիւնները, որոց վրայէն ներածելով խոկալով թէ պիտի կըրնայ ժամանել մարդկային իմաստութիւնը սկզբնական պարզ վսեմի տեսիլին, մեծ յայտնութեան, քանի որ կուգէ՝ վերջին դարերուս՝ գիտութեամբ քան հոգեւտեսութեամբ հասնիլ անոր : Այս խիղախ խորհրդածութիւններն առ այժմ հասուցին զիս ի Լեւոնոս, որուն սուաջքը կը բռնէ ահարկու բերդ մը, փոքրիկ քաղաք մը կողոսէոնաձեւ՝ սպրիկ պսակներով « ինք բարձրաբերձ դղեակ Պրիամու (Բ) » : Բերդին ձախակողմը լայն խորշի մը վրայ կը ձգի

(-) . Մանդոց Ա. 91

(Բ) . Վերգիլ . Նեեական Գիրք Բ. Էջ 86 :

քաղաքն Մետրիլինէ, որուն մանաւանդ հարաւային մասն ունի ամբիթատրիկ երեւոյթ մը կանաչախայտ և ուր կենեմ արագ պոռնի մը : Աջակողմէն շիտակ յունական եկեղեցատունին պատահելով՝ կը գտնեմ մետրոպոլիտին քեռորդիէն գրկաբայ ընդունելութիւն, որ և կը պտըտցունէ զիս յունական ցնծուն ասպնջականութեամբ՝ բովանդակ եկեղեցատունը, անոր պարտէղը, քաղաքին շնորհքով տեղուանքը և դպրոցին արտաքին շրջավայրը : Գեր. Մետրապոլիտը Տ. Գիրիլոս աշակերտ Հէյպէլի կղզիին աստուածաբանականին՝ հոն չէ, գիւղական այցելութեանց դացած է . իր պաշտօնատունը, իր սենեակին ու ննջասենեակին պարզ սրբութիւնները՝ կը յատկանշեն զինքը պաշտօնատէր և անխառնաւոր եկեղեցական մը . կրցայ հոն՝ վերջալոյսի վերջին շողերուն օգնութեամբ՝ նկատել աչի ուշով քաղաքին յոյն դպրոցին մանրամասերը, որոնց կեդրոնը կոթողած է բնիկ վաճառական Սոփոկլէս Վուրնալովի լուրջ արձանը . ինք նուիրած է դպրոցին և հիւանդանոցին շինութեան համար 30 000 ոսկի : այդ կղզեցի համեստ Յոյնը, որ թերեւս Կ. Պոլիս կամ Բարիդոսք կոխած ալ չէր : Քաղաքին մէջ կայ երկու յունական եկեղեցի, հատ մըն ալ նոր՝ Մայր. Եկեղեցի՝ զինուելու վրայ է, 22-25 Հայ և մէկ Հրէայ : Կղզիին գլխաւոր բերքն է ձէթ . և ձիթենի : Բանապոնով ծական երեք վարդով կը յուղարկէ զիս Պ. Բարասկոս՝ քեռորդին Մետրոպոլիտին՝ որոցմով դգուեալ և դրգեալ կը մեկնիմ այդքան քնաբական կղզիէն ի նաւ՝ թողով հոն իր հին փոխաւորոց և սքանչելի Սանիթովին յիշատակը :

Երկուշարթի առաւօտ կը հասնինք Զմիւռնա, զոր այս անգամ հեռուէն միայն հնար եղաւ ինձ դիտել 5-6 ժամու չափ և որուն հսկայ պարծանքին վրայ աւելցած են ցարդ մէկէ աւելի պարծանքներ . 2-3 մղոն լայնութեամբ ծոցացեալ ծովի մը խորն ուռճացած այդ դիցական քաղաքը՝ կենդանի վկայ մըն է թէ հիներն աղէկ գիտէին ընտրել իրենց մեծ կեդրոններն հիմնելու քաջազէտ գիրքերը . քաղաքաշինութեան արհեստը . իր մեծ և հարուստ ծոցը միակ լայն դուռ մը ունի արեւմտակողմէն՝ լիափարած Միջերկրականի լիութեանց : Հայերն ունին այս պայծառ քաղաքին մէջ պայծառագոյն եկեղեցի մը Ս. Ստեփանոս , որուն և ոչ իւրք նմանը չիկայ դեռ մեր մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն մէջ : Երեկոյին նաւէն Գեր. Մելքիսեդեկ Սրբազան Հօր անտես ողջոյններն առած, կընթանանք ծոցին ձախակողմի եզրերը քերկով , ուր հրաշալի է ագարականման լայնատարր պարտէզներու մը տեսիլը ծառախիտ . սքանչելի, հիանալի ու աննման այդ պարտէզները , որ պիտի յափըշտակէին Վիրգիլն և Դոլսդոյին անգամ և որ պահ մը կը դեգեւեն իմ ուխտն և որոշումն իմ . անոնց կռնակէն կը հսկեն ոլորական կոհակադեղ լեռներ . ուղեկիցս վարդապետն ա՛լ հոն բանաստեղծանալով՝ դուրս կուտայ երկու բառով իր պարզ վսեմը : Այլ վարդապետին վսեմէն շատ վսեմ է վայրին շանդային վսեմութիւնը :

Մե՛ղք որ Զմիւռնայի մեր պարծենկոտ դրագէտներէն մէկը չէ՝ երգած զայն (որչափ ինչ գիտենք) իր բնիկ խանդովը : Գիշերն 5՝/ին կը հասնինք ի հարուստ Բիոս , որ նսեմացեալ ոլորտի մը

մէջ կը փալիւրլայ իր կանթեղներովը՝ լուսնարոնացեալ դիցունի : Ուժգին հողմ մը կը վերիվայրէ ալիքն ու մեր խաղաղ գաղափարները , և հազիւ կը խաղաղի առաւօտեան դէմ : Այս անկարծ յուզումն և հետեւորդ խաղաղութիւնը՝ կը բերեն միտքս իր վաղուց ընտելացած տիեզերական-խաղաղութեան մը մե՛ծ գաղափարին . . . :

Այսպէս՝ խաղաղիկ մրմունջներով և տրոփումներով անյոյզ գիտակցութեան մը՝ կը հեռանանք այդ երկնող ցամաքներէն խայտացող ծովերէն և ծփանուտ հոմերական կղզիներէն , որոնց վրայ թառած է դիցաբանական հողի և շնորհ մը և որոնց մէջ կը բուսնի անջատ ու ընկերհաշտիկ կենցաղ մը Ժիր՝ ջամբուած պահպանուած Ժիրաժիր նաւերով և փիւնիկ ու հելլէն արուեստգիտութեամբ : Երեքշարթի օրը՝ բուն արշիպեղագոսի բացերն ենք , ու կը նաւենք մինչեւ երեկոյ բաց ծովի մը վրայէն՝ բաւական խուլած աւարառու յուզումով մը , որ ընդհուպ մեր նաւէն ալ պիտի առնէ տրտմալի աւար մը : Ստեսայէն իր մօրկանն հետ Երուսաղէմ ճամբորդող Թոքախտաւոր 18 ամեայ աղջիկ մը կը մեռնի տախտակամածին վրայ , և գիշերուան անբողոք մթութեան լուսնուով կը նետեն խեղճն աղի մեծ պատանքին մէջէն անդունդ գերեզմանը , միայն հէք մօրկանը խղիւղած արցունքով և երկինքին անլի ցօղերովը սրբուած լուացուած դիակը : Թէպէտ մենք շատ կը պնդենք մօտաւոր ցամաք մը հանել ու թաղել , բայց հոս՝ այս լոյծ տարրին վրայ՝ ծովային օրէնքը միշտ կարծր ու անողորմ է , ծովի պէս անողորմ ծովի՝ օրէնքը , զոր թերեւս բախած հին փիւնիկեցի մը հիմնադրեց նախ :

Տխրութիւն մըն է կը պատնէ սիրտս , և այն իրիկունն չեմ կըրնար ընել Դոստոյեւսն ընթրիքս : Թշուա՛ւ կեանքերու վրայ՝ ինչ անաւոր մահեր ալ կան, Աստուած իմ Մահու օրն է երեքշաբթի, որով դարձեալ կը ճշմարտի իպոկրատեան կոճատը (ա) :

Մեր նոգեհակցական սուգը , սակայն , տեղի կուտայ՝ հանդէպ կոս (կով) կղզիին՝ անձնական և բժշկական դառն յիշատակներու . աչքս արցունքով և միտքս անհաղորդ մտածումներով կը լեռնան մեծն Իպոկրատի ծնավայրին ի տես . երկու երեք տարի բժշկական փորձերու և փորձանքներու ակնաստես , երեք տարի ալ ասկղեպեան ամէնադժուարին առեղծուածի մը վրայ աշխատած եմ չարաչար անձնանուիրութեամբ . . . և երեկոյին Պիւթագորի կղզիին և Հոդոսի միջեւ ենք , երկուքն ալ պատմական , երկուքն ալ խորհրդական : Լեսբոսէն մինչեւ հոս՝ բուսականութեան մէջ տիրող տեսակն է ձիթենին . լեռներու, ապառաժներու վրայ , դաշտերու, հովիտներու մէջ ու ծովերն ի շար (Բ) . ինծի կը թուի՝ միայն Արշիպեղազոս , առանց Պաղեստինի կը հայթայթէ Ասիայի ու Եւրոպայի մէջ սպառած ձէթին և պտուղին երեք չորրորդը . և մեր վաճառականները ինչպէս միշտ նոյնպէս և այժմ թողած են ձէթն ու ցորենը,

(ա). Իպոկրատ իր Գարմանախօսութեանը մէջ գրած է՝ թէ մահուը ընդհանրապէս կը պատահին անզոյգ օրեր :

(Բ). Սխալ է հիներուն կարծիքը՝ թէ ձիթենին ծովէն 100 մէթր հեռու չաճիր. Պաղեստինի մէջ , մանաւանդ Երուսաղէմի շուրջը, ծովէն հազարաւոր մէթր հեռու՝ ձիթենեաց առատ բուսականութիւն մը կայ՝ թէպէտ եւ այժմ ոչ այնչափ հիւթեղ , թ երեւ երկիրին ժայռոտ ընդլեռնէն :

և հիմայ ալ գորգի մը ետեւէն ինկեր են գրագէտի մը մօլեռանդութեամբ :

Չորեքշաբթի՝ Կիպրոսի հարաւէն կը նաւենք ի Տրիպոլիս ընդ ծով խոր : Խորագոյն ղգայումներու յորդութեամբ՝ խելաց տախտակամածին վրայ կը մրմնջենք աղօթք մը սրտեռանդն , « Առաւօտ լուսոյն »՝ լուսերգակ Շնորհալիին : Կը յառաջանանք Հոդոսէն ի Տրիպոլիս արեւելեան « շուրջ երկին շուրջանակի ջուրց կոհակ » . ա՛լ բնա՛ւ չիկայ նշոյլ ցամաքի , ա՛լ մտած ենք բուն Միջերկրականը , վերն երկինք վարը ծով անսահման և շուրջ հորիզոնը տափակ՝ յաւիտենական բոլորակ ձևովը միայն յօրինելով մարդկեղէն հայեացքին տարածին չափ անհուն մը երկրաւոր և բարձր՝ ատեան յարմար անհուն և յաւիտենական հարցերու , ուր ա՛լ մարդ՝ բաւական հեռացած ժամանակաւորէն ու սահմանաւորէն՝ կըստիպուի մտածել յաւիտենական բաներու վրայ , շղթայաշար պէսպիսութեանց , յեղմանց , երեւոյթներու , բնապատկերներու և տեսիլներու , որ կը կաղմեն զիտութիւնն և պատմութիւնն իրենց անհաս և հասանելի կողմերովը , հետեւանք և արդիւնք ո՛չ միայն ընթերցան ոյժերուն այլ և մարդկային յեղցեղուկ կամքին : Հարկեւոր երեսակները մեծ բոլորին , որ իր մանրամասնութեանց ու մասնաւորութեանց մէջ ստէպ վատթար ձեւերովն ալ՝ միշտ կը դիմէ ու կը դիպէ ի մեծ վախճանն բարի , ի դիտաւորութիւնն համապարփակ ի սկզբանէ նկատեալ և ստեղծեալ անսորինաբար : Այս անշրջագիծ գաղափարներու յորդութեանց վրայ՝ ժամը տասնին բարակ ըստուերի մը պէս նշմարեցինք Կիպրոսի մշուշապատ

չրջագիծը՝ պատառ մը պամաք խոկում ալ ան՝ Միջերկրականի ջուրերուն անքոյթ անկիւնը, որ երկու երեք ժամէն ցնդեցաւ անհետացաւ առեղծուածի մը տարտամութեամբ՝ թողլով մեզ աստղազարդ երկնաձեղունին տակ անդորրափայլ ծովու մը քամահանքներուն և նազանքին, որ առարկայական վճիտ ու անջան խորհրդադռններով կորրեն կը հմայեն միտքն ու կը պարարեն կը կազդուրեն աչքն՝ հրաւիրելով ի քուն անխռով :

Հինգշաբթի առաւօտ 12ին քաղցրայոյս արշալոյս մը կը յափշտակէ աչքերէն մորիսն ւնի վարագոյրը . շառագեղ առաւօտ մը՝ քահանայապետական մեծվայելութեամբ՝ գրաւած է արեւելքի դռները՝ բարեգուշակ ամպերու շղարչներով միայն սքողուած, և կընթանանք հանդարտ ու ջերին օդով մը դէպի Տրիպոլիս . ա՛լ անհետած են բոլորովին՝ ստուերք պամաքի, լեռ, փարոս, կղզի : Ժամն 5½ին կերելի Սուրիական լեռնոտ երկիրը . ջերմութիւնն է 25º. անձրեւ ու ասպ նուրբ թաթառ մը կերելի յարեւմուտս . ժամը 9ին կը հասնինք Տրիպոլիս՝ սիրուն եռաքաղաքը, որուն հտեւէն կը սրահակերեն հսկայ Լիբանաներու յառաջապահներն՝ հագած մշտագարուն կանաչ մը և անդայս օդի և ամպերու վերարկ մը նուրբ Մերհաւուն հալի ճգնող երկու ցեղանաւ մէջտեղէն ճեղքուելով կընկղմին . նաւորդ արաքներու ճիշդ, պոռնոտքը, վայնասունը զիս կը փղըձկեցունեն . բայց աւետիսը թէ մարդու կորուստ չի կայ՝ կը փարատէ տաքնասպ : Այս արկածը բարեգուշակ չէ ինծի . . . :

Վաճառաշահ այդ ցամաքը, որուն նախնուն

անկախիտ դաշտերը երկմղոն հեռաւորութեամբ մը կը հրապուրեն մեր նժդեհ հայեացքը, ունի ասիական ու եւրոպական հոտ մը . տեղացի ամբոխ մը՝ մեղկաչօչափ բարբառով և ճարպիկ ճապուկ շարժումներով կուգայ և չորս դիէն կը պաշարէ կողողէ մեր նաւը : Հոսկէ՛ է որ կըսկսի կլիմայի ու բնակիչներու մասի մը փոփոխութիւնը, որ կը տեւէ մինչեւ ձիպրալգար՝ եւրոպական պէսպիսութիւններով բարեխառնեալ՝ սուրիական ու ասիական եղերքն ի շար :

Կէս գիշերին կը չուենք, և ուրբաթ առաւօտ կողջունենք՝ քանի մը արաք-յոյն ուսանողներու նոր ուղեկցութեամբ՝ Պէրութը սիրուն, որ բովանդակ Սուրիոյ և Պաղեստինի քաղաքներուն ծովեղերեայ մեծ շահաստանն է՝ ըստ վաճառաշահութեան իր հաւասար մը Զմիւռնային, ըստ դրիցն և կլիմային վեր քան զայն : Յղկեալ կոկիկ ամփիթատրիկ և պարտէզներով անջրպետեալ չէնքեր, վաճառատուններ, ասպարանքներ, վիլլաներ, համալսարաններ ու բարձրագիւր գիւղեր՝ հորիզոնն ի շար ըմբերձիկ լիբանաներու լայնակող ճառերին տակ՝ կը խայտան ճոխ և գեղեցիկ : Մանաւանդ զօրանոցը, որ միջնաբերդի մը ամուր բարձրութեամբ և լայնութեամբ ետեղակայած է քաղաքին իր ամբողջ հարաւամասնը : Միայնակ կենեմ ցամաք, և չիտակ կերթամ Հայոց Ս. Նշան վանքը բարձրագիւր, որ մաքուր և պարզուկ չէնք մըն է 5-6 սենեակով, և կը վարի ընդ տեսչութեամբ Ներսէս վարդապետի իսպապիան : Ունի Եկեղեցի մը 30-40 մէդրի վրայ, գետնափոր իմն, որուն յիշատակարանը կօրինակեմ :

« Օծմամբ սրբեցելով հաստատեցաւ Եկեղեցիս յանուն Ս. Նշանի Փրկչին, ի յիշատակ նախահաւատ ժողովրդեան Հայոց, բարեջան տենջանօք Սրբոյ գահին Նրուսաղէմի Տ. Տ. Յովհաննու սրբազան Պատրիարքի Զմիւռնացւոյ, ի մատուցումն պաշտաման սրբազան խորհրդոյ ի փառս ամենատուր Երրորդութեան. Գնեալ արդեամբ Յովսէփ Սարկաւազի Այնթապցւոյ միաբանի սրբոյ ակօռոյն Նրուսաղէմի :

Յամի 1851 ի Փետր. 28:

Պէտրութի բնակիչք առհասարակ բարեկեցիկ են. քաղաքին արտաքին տեսքը նման է Մարմարայի Բալկեդոնին՝ աւելի բարձրադիր. օդը մեղմ՝ ջերին բարեխառնութեամբ. բնակիչքը մահմետական, կաթոլիկ, յոյն և հրեայ: Ծուկան և քանի մը հայ վաճառատուններ ալ այցեցի, շուկան՝ աւելի վաճառամիժեր քան ցուցադիր՝ Պոլսի շուկային մանրանկարութիւնն է. քանի մը այցերէ ետեւ՝ ժամն ստիպեց զիս մեկնիլ այս բանուկ քաղաքէն ալ՝ ընդգոգելով հակիրճ և անուշ յիշատակ մը : Ժամը 11³/₄ լին (երեկոյ) ճամբայ ելանք ի Յոպպէ. մէկ ժամէն՝ նոր Տիւրոսը—Պէտրութ — ծածկուեցաւ իր մեծագեղ լեռանց ու արեւամուտի ստուերներուն ետեւ՝ զուարթուն ծովհարսի մը բայխփիկ ամօթխածութիւններով, զորս վերջակիտեց ի մեզ թունդ յիշատակ մը : Եւ ահա Լիբանանեան շղթայք առին ահարկու պահակներն երու կերպարանք մը՝ փիւնիկ այդ եզերաց յուռթի և ժիրաժիր մնարն ի վեր : Գաղջ հանդարտ ու խորհրդագեղ մութը քանի կը յառաջէր՝ ծովափնեայ մեծ ու փոքր գիւղերու և գիւղաքաղաքներու խիտ առ խիտ լոյսերը կը յաւելուին շողշողալ փոսուռաներու պէս մեր ձախէն՝ մինչեւ որ ամբողջ այդ կողմը սուգեցաւ Կէս գիշերին աննշոյլ ծոցն երկնող. Սուրբ Երկիրն ալ ծայր

տուած բայց այլեւս ծածկուած էր մեր խոնջ աչքէն՝ նսեմ պատկառանքով մը, որպէս զի վաղիւ աւելի՝ գեղեցիկ և աւելի՝ լուսաւոր գրկաբացութեամբ ողջունէ բնաւքս : Անդին՝ աջէն բացարձակէն միշտ բարիէն՝ Միջերկրականի բացալայր հսկայ խորաններուն բարձրէն՝ կը հսկեն սուրբ և հսկայ բազմաստեղք՝ անհուն լուսոյ մատեանի մը խօսուն շողուն երեւոյթով՝ ամենախաղաղ ծովի մը վրայ, որ թերեւս կերկարէր կը սփռէր ալ այս բարեբաստ անդորրը մինչեւ Հերակլեան արձաններն և Ատլանտեան լայնատարած իսկ. ո՛ր, շատ գթած եղան այս անգամ երկինք՝ անկայուն տարրին վրայէն գրեթէ բովանդակ կայուն և աներեր ընթացքով անցունելու զիս այսպէս :

Դիշերը ժամը Յին հասանք Սիդոնի առջեւ, առաւօտուն անոր ծիրանիէն շատ խորունկ և անանց ծիրանիով մը (երկինքինը) գլխադրած պսակուած տեսնելու համար Դիւզեցիկը — Եաֆան(—) — սուրբ քաղաքին նաւանդիստը :

Ուր ժամանեցինք շարաթ առաւօտ ժամը 12 լին : Անպարոյր խաղաղութեամբ սրտի՝ աղօթքս ըրի արեւելքի մեծ խորանին առջեւը ծիրանի՝ վերջաբան ուղիիս և հարեւանդիկ խոկումներու, յետահայեաց անդիղջ ակնարկ մը ձգելով ի հիւսիս, ուրկէ ճամբայ ելայ և քաջեցի այս խաղաղ գիծն անհետ՝ իբրեւ ենթամնայ վշտալից անցեալ կեանքի մը. դէպ ի նոր տող մը խաղաղ կեանքի. ո՛ր տայր թէ աւարտէի զայն ճշմարիտ խաղաղութեամբ :

1/14 Դեկտ. 1901

(—) Եաֆա (Յոպպէ) գեղեցիկ ըսել է :

Բ.

ՅՈՊՊԷԷՆ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

"Those holy fields,
Over whose acres walked those blessed feet,
Which fourteen hundred years ago were nailed,
For our advantage, on the bitter cross".

«Հո՛ս դաշտորայք սրբանշուր,
Ուր չրկեցան օրհնեալի ոտքեր,
Որ տասն եւ չորս դարեր առաջ,
Վասն բարեաց մարդկութեանս մեր,
Բեւեռեցան դժպիհն ի խաչոյ»

Եւ ՅԱՒ.

Ձայնին պէս-եաֆա՛ղուսպ եւ ամիոյի քա-
ղաքիկ մը, արտաքուստ տեսիլովն ալ՝ նշանակու-
թեանը չափ սիրուն եւ նկարչագեղ, կառուցուած
սուր եւ զուարթ բլուրի մը վրայ, որ իր սանդը-
ղաձեւ ելեւելքներուն վրայէն ալեկոծումէ ազա-
տած նորհարսի մը ծափիկ ցնծութեամբ կը նայի
ու կը խայտայ կատաղի ծովն ի վար :

Նաւահանգիստն՝ առբերեալ աւաղներով եւ
տիղմերով խրթնացած՝ ծանծաղ եւ վտանգալից է-
քանի մը ցից եւ տխեղծ ժայռեր կը կոծին բացա-
ծովէն մշտայոյզ կոհակներու մոլեփրփուր բախում-
ներով, որոնց վրայէն արաքներու լախկող նաւակը
հրաշալի դիւրաթեքութեամբ՝ կանցունէ ուղեւոր-

ները, սահեցի՛կ ստոյգ մահու մը լպիրծ վտանգ-
ներէն :

Ըստ Պլինիոսի և վաղևոյի աւանդից՝ այս փոք-
րիկ քաղաքը կա՛ր ջրհեղեղէն առաջ. կրսեն՝ Նոյ
նահապետ հիմնարկած է զայն և ապա հոնկէ՛ մտած
իր տապալնը. կրսեն դարձեալ՝ ջրհեղեղէն ետքն
Յաբէթ նորէն շինեց զայն և իր անունը դրաւ
անոր : Բիրսոմ՝ հո՛ս հանել տուաւ տաճարին եղև-
նափայտերը (-). հոսկէ՛ Յովնան մարգարէն՝ փա-
խըստական « յերեսաց Տեառն »՝ նաւ նստաւ Թար-
սիս երթալու (Բ) : Եաֆա միակ նաւահանգիստն է
հարաւային Պաղեստինի. հոնկէ՛ կը դիտուէին եր-
բմն Թարսիս գացող եկող նաւերը :

Եաֆայի զուարթ բնակիչները խանդաղատան-
քով կը յիշեն ցարդ Տարթայի կամ Տորկասի
(Այծեմնիկ տիկնոջ) վէպը (Գ) : Մայիսի 25ին՝ տա-
րեկան հանդէս մը կը սարքեն, և քաղաքին երի-
տասարդները՝ նարընջենեաց անտառներն երթալով՝
օրն ի բուն կերգեն կը խաղան ի պատիւ այդ
Տիկնոջ :

Խօսուին պողոտան գիրուկ վարդապետ մը՝ վե-
ղար ի գլուխ(Դ)՝ կուգայ մեր նաւը. իր դիմագի-
ծերէն կը ճանչեմ զինքը, Պոլսեցի մըն է և սղա-
յութեանը տեսած եմ զայն մեր գրասեղաններուն
առջեւ : Ուղեկիցս վարդապետին հետ կը գըր-
կախառնին օծակցական սիրով, և կանցնինք

(-) . Եզրաս Գ. 7 :

(Բ) . Յովնան Ա. 3 .

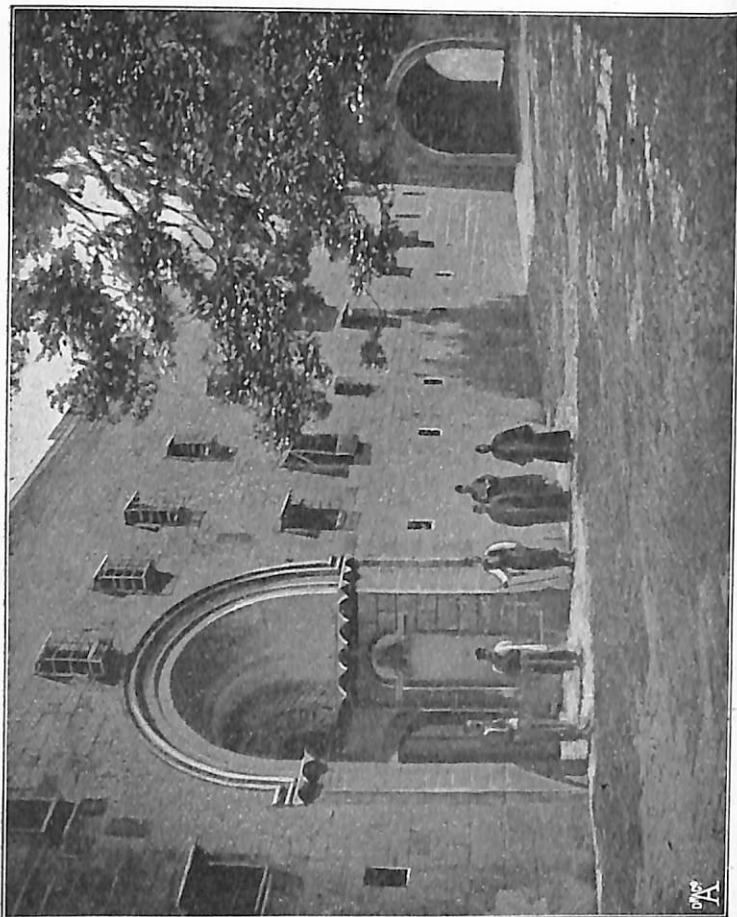
(Գ) . Գործք Առաքելոց, Թ. 86—43 :

(Դ) . Երուսաղէմի վարդապետները վեղար ի գլուխ կը շրջեն
գեռ. արտաբոյ :

արագ թեթեւ ու տրոփուն թափով մը այն հան-
դարտացեալ ալեաց վրայէն, որոնցմէ անցայ
ու յետս դարձայ և տարի առաջ այնքա՛ն սոսկ-
մամբ . . . :

Օրհնեալ է Աստուած . եղերք կեննեք, Պա-
ղեստինի « սրբանուէր դաշտորէից » եղերքը, և
կերթանք շիտակ Հայոց վանքը, որ նաւահան-
գիստի մը չափ մօտ է ծովին և նաւահանգիստէն
աւելի դիւրութիւններ կուտայ ծովագնաց պան-
դուխտներուն, ըսե՛նք՝ Տեսուչ վարդապետին
շնորհիւ :

Այդ տխրադէմ վանքը՝ պատած աղի և խոնաւ
օդով մը՝ ունի արեւելեան խանի մը լայնակող
երեւոյթը : Երկու գիշեր հիւրընկալուեցանք հոն
ուրախ հանդիպումներով և խօսքերով . Եաֆայի
վանքը կա՛յ կէս մէդր տրամագիծով և մէդրէ մը
աւելի դուրս մնացած՝ թաղուած մարմարի հին
հիմնասիւն մը պատմական : Բակը կայ Եւդո-
կիացի Պետրոս Պատրիարքին տապանաքարը՝
պատմական արձանագրութեամբ մը : Իսկ քաղաքն
աս հասարակ արուայիկ միջակ և շատ ուրեք խառ-
նակ դիրքովը, իր արաբական շուկայով, հայ
կալուածներու փողոցին լայն ցուցադրութիւննե-
րով, ընդարձակ պարտէզներով և աշխարհչակ
նարընջենիներով ու գաղթական դատուցեալ հաս-
տասութիւններով՝ ունի համառօտեալ սիրուն
պէսպիսութիւններ, որ կը զուարճացունեն առանց
յափրացունելու : Նարընջենեաց բացալայր պարտէզ-
ները՝ ցածուն անտառակներու հաճոյական երեւոյ-
թով մը՝ բնասիրական խայտացող հակադրութիւն
մը կը յօրինեն քաղաքին արեւմտեան պարիսպնե-

րուն և փողոցներուն կամարակապներուն հանդէպ, որ դիզուած են եղերքն ի չար և որոց դէմ 6-7000 տարի է կը մարտնչի ու կը մռնչէ ոռնազին Միջերկրականի լա՛յն քղանցքը. « անդ կացցէ »: Թուի սուրբ երկիրին այս սիրուն սահմանակալին առջեւ՝ ովկէան զինաթափ եղած, ա՛լ միայն յաղթեալ ու ընկրկեալ հզօրի մը սաստով կը թախէ ու կողոքէ անոր անդրաջրհեղեղեան գամերը: Այս սահմանակալէն մինչեւ ձիւրալդար՝ 6-7 աւուր արագ ճանապարհ մըն է ծովու. ջուրի այդչափ պարարտ ծանրութիւն մը՝ աղխեալ դանդեալ իր ոյժն եւ թափը տակաւին Նաֆայի եզրերուն և չէնքերուն կը զարնէ իրր անդադար իր թիկնեղ կոնակներով:

Միջնաքաղաքին հին ու նոր չէնքերուն մէջ տիրող ձեւն է անպատշգամ և ուղղորդ քառակուսին՝ ճարտարապետականին հոտատագոյնը. անոնց մեծագոյն մասին երդիքն ալ տափակ է ու անդարդ գմբէթաւոր, որ արաբական միակ նիշն է քաղաքին: Փողոցներն ալ ուղիղ և կարճ սակայն լա՛յն են: Բուն քաղաքին մէջ՝ պարտէզ դրեթէ բնաւ չիկա՛յ, մէկ երկու մասնաւորներէ և Ծրանչիսկեաններու վանքին բուրաստաններէն զատ:

Քչքըշուելով մեր վարդապետներուն հետ՝ տունք բաւական այցեր նշանաւոր հայ քաղաքացիներուն, ի մէջ որոց Պառոն Բասկալ Աւստրիական հիւպատոսը, որ խոհեմ և կիրթ անձնաւորութիւն մըն է, Պ. Գէորգ Մուրատ՝ Գերման հիւպատոսարանի թարգմանն և այլք: Կիւրակէ առաւօտ ժամը 12ին արթնունալով վանոյարկ կմբաձեղուն սենեակիս մէջ՝ սկսայ աղօթել ինչ որ ներսէս կուգար վայրկենապէս գրաբաւ՝ Նարեկացիին և Դաւիթին

օրհնութեանց կցորդարար իմն . չորս հինգ տարի է այսպէս կալօթեմ . ամբաւ ինքնագլուտ սփոփանք կան այսպէս ալօթելուն մէջ , որ բանաստեղծագոյնն և քրիստոնէագոյնը կը թուի . շարաթուան մը ուղեւորական ցիր ու ցան խուկումներէ ետեւ՝ հարկ է ամփոփիլ ալօթից անդորրոյ խնկումներուն մէջ : Ահա կը դարնէ մօտի քամբանան ծանր ծանր և կը լեցուն իմ աչքս , որ երեք տարի է հարկեալ ու պայմանեալ աւամայութեամբ մը չեմ մտած հայ եկեղեցին . . . կը մտնեմ հոն՝ այդ տարտամ և խոնարհ յարկը « Նորոգեցի որպէս արծուոյ մանկութիւն քոյ »՝ առաջին մխլթարական ձայնն է որ կը բախէ աւանջիւ և սրտիս՝ Սաղմոսի հզօր տողերէն : Եւ հոն երկու վարդապետ ու երեք աշխարհական՝ խաչի բաւական փայլուն երգեցողութիւններով կը կատարենք Վարազայ « փայլուն տօնը » : Եկեղեցին շատ փոքր և ձայները շատ մեծ են հոն :

Եաֆայի նարնջենեաց պարտէզներէն տարին 500,000էն 800,000 սնտուկ (մէկ սնտուկը 100-120 հատ) նարինջ կը յլուի Եւրոպա և Ամերիկա : Այդ նարինջներն են քաղաքին գլխաւոր նիւթը վաճառականութեան : Երեկոյին՝ վարդապետներուն հետ դացինք Netterի երկրագործական երեսնամեայ հաստատութիւնը, որ քաղաքէն կէս ժամ հեռու Սարոնի դաշտին սկիզբը բարգաւաճած է՝ օրինակելի տիպար պատրաստութիւններով : Արդէն Պոլիսէն ծանօթ պատուական հրեայ մը՝ Մ, Միդրանի՝ յանձնարարած էր ինծի այցել այդ հաստատութիւնը, որուն Տնօրէնն է իր քեռայրը՝ Սկիզբով տիրող բնագործական արհեստից՝ կուղեմ նկարագ-

րել հոս Սարոնի հարթագեղ դաշտին սկիզբը ծաղկած այդ ագարակ-գյւրոցը մեծ՝ ընդարձակութեամբն հաւասար Ալէմտաղիի Հալիմ փաշայի ագարակին , իսկ ընթացիկ կազմածովը շատ գեւրազանց անկէ :

Անցնելով վայելուչ ծառուղիէ մը , որուն երկու կողմերը կը բռնեն պտղատու ծառերու անտառներ և բանջարեղինաց մեծ ածուներ, հասանք նախ ճիշդ ագարակին կեդրոնը կառուցեալ երկայն քառակուսի յաղթ տաճարը . երբ ներս մտանք կեդրոնական դռանէն՝ 20 մէդր երկայնութեամբ և 15 մէդր լայնութեամբ պարզ ում եծավայելուչ սրահի մը մէջ գտանք ինքզինքնիս, որուն ճակատը բռնած է զեւտական սրբավայրը վարագուրեալ՝ առջեւն ունենալով երգեցիկներու դասն և ընծայատունը . ապա 10-15 կարգ նստարաններ ալօթաւորներու համար և ապա գաւիթն ուր կեցած ենք : Եէհովայի նուիրեալ այդ մեծ սրահին անմիջապէս վրայի յարկը կը գտնուի երկրագործական գյւրոցը՝ բաժնուած հինգ մեծ դասարաններու (ըստ հինգամեայ բրոկրամին) և արտաքին սրահի մը : Ուսանող պատանիները մեծ մասով Իսրայէլացի ու Պոլսական դեհներէն են 12էն մինչեւ 20 տարեկան՝ սատակ կապոյտ զգեստներով . 150 հատ կան, և կախատին դաշտը , գյւրոցը , գործարաններուն մէջ օրինակելի պարզութեամբ եւ վարժութեամբ : Անոնք կը ցանեն , կը հերկեն , կը հնձեն ու կամբարեն . անոնք դարձեալ կաղան , կը լեսուն , կեփեն , խաղողը կը ճմլեն , պանիրը կաթը կարագը կը պատրաստեն , և կը դարմանեն անասունները : Ֆրանսական զուարթ ոգի մը

կը ցոլայ իրենց տարազին ու դէմքին վրայ, իրենց ուսուցիչներուն մեծ մասը Ֆրանսայի մէջ կրթուած ըլլալով: Ապա հետզհետէ այցեցինք թուական թանգարանը, ուր Եւրոպայէն բերուած սերմերու մեքենաներու և թուական պատկերներու վրայ կը դասախօսէր Բարիզի մէջ ուսած դասատու մը. գիրքերու թանգարանն, ուր կային 4-5000 մատեան՝ նոյն իսկ գրական հեղինակութիւններ և ուր դրուած էր պատկերն հիմնադիր Netterին. ապա լուսանկարի բաժինը, անօրէնի բաժինը, տարրագիտարանը, զգեստարանը, ննջարանը, խոհանոցը, փուռնը, բաղնիքը. որոնք 200 հոգի տածելու համեմատ մեծ են և կը գտնուին անմիջապէս տաճարը շրջապատող ճամբուն վրայ, որ կը կրկնուի զուգահեռաբար. երկրորդ ճամբուն վրայ են կովանոյն և ցուլարանը, ուր իրենց խոշոր կազմով կը հեւան Դամասկոսի կովերն ու ցուլերը և մանրիկ գեղեցկութեամբ կը խալտան Եաֆայիները. երրորդ բաժինին վրայ են կաթնատունն և պանրարանը, ամուրի դասատուներու համար զատ աքաղղըման մը, ամուսնացիալներուն համար աքաղղըման մը զատ, որոնց առջեւն է մեծ գինիարանը, կրկնորմ ճարտարապետութեամբ կառուցուած ըստ տարրագիտական սկիզբանց, շէնք մը լայնարձակ կամարակապ՝ տաճարին չափ, ուր կը գտնուին ըստ վերջին ժողովի գինեհորը, մեծամեծ տակառներ, մեքենաներ, մեծ ամաններ, հազորդիչներ այլովքն հանգերձ. այս ամէնուն վրայ կը տիրէ ամուր պարզութիւն և մաքուր հնարագիտութիւն, որ ամուր պատիւ մը կը բերէ հաստատութեան վարիչ տարրին: Տեսանք նաեւ Եւրոպայէն բերուած նոր սեր-

ԱՒԱԳ ԽՈՐԱՆ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՏԱՃԱՐԻՆ

մերու փորձարանն ու ծաղիկներու և ծառատուն-
կերու վայելչագեղ տորրանոցը, որ չէնքերուն
արեւելափողմը դիցարանական բարտիներու ներ-
քեւ քառակուսի զատուցեալ ածուի մը մէջն է ու
կը բուրէ՝ դրախտային քաղցր զովութեան մը
կցորդ՝ սո՛ւր հոտ մը աշնային ծաղիկներու . հաս-
տատութեան հարաւային կողմը բլրաձեւի մը վրայ
կը տարածուի մեծ այգեստանը, որ գարունին կը
զգենու լիականաչ վերարկ մը նուրբ՝ աչք առնե-
լու չափ առատ և հզօր գոյնով, և ամառը կը հա-
րմանայ խոշորահատ մարգրիտներու անհամար
ողկոյգներուն :

Ապա անյագուրդ ակնարկ մը ձգեցինք 240
հէքէարի չափ մշակուած ստացուած դաշտագե-
տինին վրայ, ուր նարընջենիներ, թթենիներ, ցո-
րենի, գարիի, վարսակի ողորկ արտեր՝ լարա-
բաժին կը յաջորդեն իրարու անդորր եւ ապահով
պտղաբերութեամբ, և երանի՛ կարգացինք Աստ-
ուածաշունչի այն իմաստուն ժողովուրդին, որ
այդքան օրինակելի կարեւորութեամբ ըմբռնած է
մշակական փիլիսոփայութիւնը՝ սուրբ այդ հողերն
արօրի փայլուն սրբութեամբ հանդիսադրելով արե-
ւուն՝ ժիրաժիր մանուկներու սուրբ քրտինքովը :
Այս ամէնը կը վարէ միակ տնօրէն մը իր տան-
տիկին ամուսնովը, որ Պուլիսէն մեր ուղեկիցն էին :
Հաստատութիւնն ունի 5 երկրագործութեան և 3
լեղուագիտութեան դասատու : Հորիզոնի խոժոռ
լեռներն ամպերուն մէջէն վեհաբար և խորիւ-
տաբար կը դիտեն այս երջանիկ դպրոց-ազարակը,
որուն վրայ կը սրսկի 30 տարիէ ի վեր երրակի
օրհնութիւն մը . օրհնութիւն գիտութեան, օրհ-

նութիւն աշխատութեան, օրհնութիւն և պսա՛կ
օրհնութեանց երկինքի . . . Երջանիկ դոհութեամբ
դարձանք քաղաք, և յագեցած այս միջանկեալ
պտոյտներէն՝ երկուշաբթի Հոկտ. 1 ժամն եօթն ու
կէսին ճամբայ ելանք երկաթուղիով Եաֆայի սի-
րուն քաղաքէն յերուսաղէմ . աչք լեցուած ու-
րախութեան արցունքով եւ սիրտ աստուածա-
շնչական տրուումներով :

Ուղեկիցս Հ. Զիլինկիրեան վարդապետն՝ ա՛լ
իր հողին վրայ է . քանի մը ժամէն իր տունին
մէջ երեկօթելու յոյսը տանուտիրական շողումնե-
րով վառա՛ծ է իր ականդղիքը, մինչ իմքս կեկեկ-
արանան տակաւ Սրբավայրերուն տեսութեան
անձկով : Յիս աշխարհակալած նախայիշատակնե-
րուն ամէնէն վսեմն ու անտեղեւտալին Նաբաւ
լերինն է, ուր ուխտած եմ ելնել, ուր Եղիպտա-
կան յոյր գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան
վսեմ գաղթեցուցիչն իր վերջին հանգոյցն առա՛ւ
և հանդեա՛ւ : Ա՛լ վարդապետն է որ կառաջնորդէ
ինձի՝ պատմական ու տեղական ծանօթութիւննե-
րով . ինք կերթայ իր տունն և ես ի պանդխտու-
թիւն, պանդխտութիւն աստուածային : Կենսա-
խայտ լեմոնիներու և նարընջենիներու անտառներէ
ազարակներէ և արտերէ անցնելով՝ մինչ հրընթացը
կը սուրար դէպի Սարոնի դաշտն հիանալի, մենք
առինք վարդապետին հետ « Գովեա՛ Երուսաղէմը » :
Այս արգաւանդ դաշտը, որուն վրայ ունինք գրել
այլուր, կը ձգի յարեւելակողմ մինչեւ ի բարձ-
րագոյն հորիզոնն՝ այսինքն Յուդայի և Եփրատի
ըստեւած լեռներուն չղթան : Ժամն ութին կանց-
նինք Լիդդայի ձիթենեաց հինաւուրց անտառը՝

կաղմուած հարիւր հազարաւոր ծառերէ, որոնց մէջ կան մինչեւ մէկ մէքր տրամագիծ ունեցող շոջեր. 8¹/₂ ին կը հասնինք Ռէմէյի կայարանը. ասկէ ա'լ կըսկսի բարձրանալ դաշտն եւ կառնէ հարթ այլ անդարդ եւ անսաղարթ կերպարանք մը. քանի մը հողաղանդ տնակներ եղեգնուտ երդիքներով՝ կերելին հոն յապտւրակի՝ վտարանդի պահակներու նման. քիչ մը ի հարաւ կա'յ Եքրոն քաղաքը, ուր Աշտոտէն բերուեցաւ երբեմն տապանակը : Ժամին 9¹/₂ ին հասանք Տէրեպանի ձորը, որ կը մտնէ Եփրայիմի լեռներուն մէջ : Փղշտական հին սահմանադրութիւններէն՝ մենք ալ մտնելու վրայ ենք այդ վիմուտ ոլորուտ լեռները. օդն ալ տակաւ կը մկրտուի լեռնային զովութեամբ մը եւ կառնէ առոյգ թափանցկութիւն, որու մէջէն դիւրին կըլլայ զանաղանել ու քննասիրել հազարաւոր մէքր հեռուն՝ այրերն ու փափայքը, չէներն ու ան. չէները : Այդ ճաղատ լեռներուն մէջ շատեր կան, որ աշխարհի ծանօթ սկիզբէն գէթ 1000 տարի մը յառաջ գոյացած ըլլալու երեւոյթն ունին. այնքան լերկ ցի'ց ու անհողած են, այնքան զառամ խաւերով չարահիւսեալ. անհատնո'ւմ ոլորք, անհատնո'ւմ շղթայոււմ ամայի, անհատնո'ւմ հովիտ, անհատնո'ւմ ժայռ եւ անձաւ, որոնց վրայ գահած է խաղաղ ծանրութիւն մը դամբանական : Հողը սուած բանը չիկա'յ հոն. կարծես նախախնամութիւնն ամբողջ մարդկան ազգի արմ Ադամը ստեղծած ատեն՝ հող չէ ձգած առած է հոսկէ եփչած է անոր « Ծուռչ կենդանի » անշունչ քարերը միայն ձգելով անոր սուրբ յաջորդներուն. քա'ր ու սա'ր՝ ցի'ց ցի'ց ամբարտակուած յաւիտենական

նսդեհութեան ցուրտ հեծեմանքը վիմատառելով. յոյսն եւ կակուղ երկինք միայն կըսփոփեն այդ անյոյզ բարձրութեանց կարծր մերկութիւնը : Դանի մը տեղ՝ թաղարածեւ ձկներու վրայ քիչ մը հող տեղաւորելով երկրագործներ փորձած են անեցունել տունկեր ու սերմեր :

Կը սուրանք այսպէս հրոտն այդ ամէնաւելմ լեռներուն մէջէն. աստուածաշնչական սուր յիշատակներ ալ սրընթաց կարչաւեն մեր միտքը. Փղշտացիք, Սամոն, Դաւիթ, Յեսուեանք՝ այս ապաւեր տեղուանքը բանակած, երգած ու հմայած են : Ժամը 10¹/₂ ին հասանք Պիթիւր սրբաշուր զիւղն արար : Ա'լ մօտ ենք Ս. քաղաքին. երազաւաղ երազներու վրայ՝ ա'լ բանալու վրայ ենք աշուրնիս՝ լեռներու այս վերջաբան խրթին կընձառտներէն՝ իրակա'ն հին տեսլաքաղաքին :

Խուռ ձիթենիներ, տարտամ կանաչներ, գետնասող նորօրինակ այգիներ, Փիլիպպոսի աղբիւրը, յունական վանք մը կը լրջացունեն ուր ուրեմն վերջապահ հովիտներուն բաց դուռները, ուրկէ կը նկատուին Երուսաղիմի բարձրաբերձ չէնքերը : Կը հասնինք վերջապէս վերջին կայարանը՝ Ծովտեփ, Յամաքտեփ, Լեռտեփ, Վէմտեփ՝ այլ ոչ Մա'նտեփ, այսքան մը գէթ կը տարբերինք ու կը բարեբաղդինք հիներէն՝ ըսե'նք՝ շնորհիւ արդի գիտութեան եւ ապահովութեանց : Երուսաղէմի տեսքը՝ կայարանի կողմէն՝ բոլորովին եւրոպական է արդ : Տասնի չափ անծանօթ վեղարաւորներ ու Ս. Յակոբեանց դպրոցին ամբողջ աշակերտները կրօնազգեստեալ կը դիմաւորեն մեզ « ողջեկայքի » պատիւներով. փառակից կըլլամ ուղեկիցս վար-

դապետին համար սարքուած այս վեղարաւոր շարքին, ու կառքերով սիրտ ի թունդ խոնջ եւ կրաւոր իմն ձուլուածով կը հասնինք Սիրոն՝ Ս. Յակոբեանց մեծ վանքը : Ժամը երեկոյեան 12 է. ա'լ թողորովին լեցած՝ Պոլսեցի վարդապետէ մը կը խնդրեմ նախ եկեղեցին մտնել, եւ խոնարհ հին դռանէ մը կը խոնարհիմ ու կը մտնեմ՝ վերջալոյսի անխակ շողերուն փոխան՝ մշտալոյս կանթեղներու ճառագայթներով պլպլաւոյող տաճարն առաքելահիմն : Աւագ խորանի մթամած տեսիլին առջեւ, որ ունի անդէնի մը տարտամութիւնը եւ Գլխադիր զարմանագործ մատուռին քովիկը՝ երկինքի երկիրի եւ շուրջ վայրերուն վրայ ակնարկ մը մահկանացու, մրմունջ մը հիւանդ եւ երկու կաթիլ արտօսը (որուն մէջ ծրարուած է խաչակոճակ կեանքի մը բովանդակ ալեկոծութիւնը) եւ ահա կը դգգամ որ ա'լ դողն եմ Աստուծոյ, այսչափ մը վայրկեան երանութիւն ալ ինծի :

Ապա կը փութամ պարտաւորապէս Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին քով, որ ապաքինելու վրայ է ծանր հիւանդութենէ մը : Բաղմած աւանդական Աթոռի մը վրայ՝ խուռկի դոյն մը պատած է իր լեցուն դէմքը, որ վերջին օրինակութիւն մըն է հին ժամանակին սաստալից եկեղեցական պատկերներուն : Կառնեմ աջը, քանի մը հարցում ուղղելով՝ կը յանձնէ զիս հիւրընկալին : Գիշերը «Բարեաւ եկայքի» սեղանով մը եւ վառ բաժակներով կանցունենք նախակին պատահումներու խորխորտան ժամերը՝ տասնեակ մը դեռ անծանօթ վարդապետներու հետ, մինչեւ որ վանական լուրջ լուծեան մը մէջէն կառաջնորդունք հանգչիլ իւրաքանչիւր մեր խցիկը :

Շիտակը մտադիր չէի վանքն օթել, բայց աւանդական եւ տոհմասիրական պատճառներով՝ մանաւանդ զոհացունելու համար հնասիրական փափագներ մըն ալ եւ չկոտորելու համար Միարանու թիւնն՝ յանձն առի համակերպիլ վանական սեղմ եւ խիստ կենցաղի մը, որուն իցիւ տանէին մարմինս եւ հոգիս :

Այդուն ժամը 10¹/₂ ին՝ միաբանութեան մեծ մասը փայտեայ ու երկաթեայ ժամհարներու կոչովը՝ խմբուած է եկեղեցին : Ես ալ միամտօրէն կիջնեմ եկեղեցի, որու եւ վանքին վրայ կուգեմ կանխաւ արտայայտել սկզբնական տպաւորութիւններս որպէս զի կարենամ ըսել անխառն բաներ մը. — առաջին տպաւորութիւնները լաւ կըլլան, զի երեւոյթները կը ներկայանան իրենց ամէնէն սուրբ եւ ասպնջական ձեւով : Ս. Յակոբեանց այդ խորախորհորդ եկեղեցին, որ բազմապտոյտ վանքին յարկերուն մէջ գետնադամբանի մը պէս սուղուած թաղուած է լայնախարիսխ, թուեցաւ ինծի շատ ներդաշնակ եւ հին ճարտարպետութեամբ կերտուած կոկ եւ աւանդընկալ աղօթարան մը՝ բացառելով միայն անձուկ եւ ցած դռաներն երկաթի ու քանի մը վաղեմի պատկերները տխրող : Ըստ չափուն երկայնութեան 23 եւ լայնութեան 16 մէդր է : Ըստ ձեւին՝ կը մօտի Կ. Պոլիսի Դալադիայի հին Ս. Լուսաւորիչին, որուն տասնհետեւերորդ դարու նորոգութեան ատեն նորոգակից ալ եղած է. իսկ հանգիստապէս՝ զրեթէ աննման է հայոց մէջ, Չորս յաղթ քառակուսի սիւներ, որոնց երեսներն ունին մէդրէ աւելի լայնութիւն՝ ստորուստ յախճապակեայ եւ պատկերապատեալ եւ վերուստ վաղնջուց

խոյակաձեւերով քանդակեալ՝ վեր կը բռնեն կաթողիկէաձեւ գմբէթիկ մը, որ շրջանակուած է ներսէն երկաթորմով մը, եւ քանի մը մեծկակ պատուհաններով: հոնկէ միայն ներս կը նշողեն արեւին արբանեակները՝ կցորդուելով կանթեղներու ճառագայթներուն հետ ա'յն զէնիթէն մինչեւ ա'յս նստիրը՝ փառաւորելու համար իմանալի լոյսն անմատոյց: Գմբէթիկն յեցեալ է ընդմիջանց կամարակապներու վրայ, որ կը կազմեն սողմոնեան կնիք մը: Ոսկեզօծեալ աւագ խորանն եւ իր քովընտի զոյգ մը խորանիկները՝ միջինդարեան մանրաձեւ եւ միմիկն չափակցութիւններով կը դարձարեն արեւելեան անլուսամուտ ճակատը՝ տպաւորիչ հին աւագ պատկերներու հետ. այդ պերճ խորաններն, ոսկեզօծուած են տասնեւութերորդ դարուն մեծ պատրիարքի մը օրերուն:

Զեղունն՝ համակ բազմակամար՝ կը հասնի տասնէ աւելի մէդր բարձրութեան, եւ պատուհանները կը ցուցնեն մէդրէ աւելի թանձրութիւն որմերու, որոնց մէջ կան մինչեւ 1000 տարուան անխախտ պատեր:

Այդ որմերուն վրայ դրուած են շուրջանակի երկու կարգ աստուածաշնչական ամէն տեսակ պատկերներ՝ հիները մեծ մասով գործ Հաննէ աթոռակալ վարդապետին եւ նորերն յոյն եւ հայ ճարտարներու, որոնց մէջ իր ինքնակիրթ հանճարովը կը բռնէ նշանակելի տեղ մը միաբան Գեր. Մամբրէ Եպիսկոպոս Մարկոսեան: Գլխադիրի երկնագմբէթ մատուռը՝ քանդակագործութեան, սատափի, բանուած ատաղձի եւ վանական խնկեալ պաշտամունքի գոհար տիիկ մըն է. անոր կից մատ-

րիկին մէջ է գանձարանին խորհրդափակ դուռը, ապա կուգայ Ս. Մակարի մատուռը Եկեղեցին՝ հին շատ եկեղեցիներու պէս հունի արեւելակողմը մեծկակ լուսամուտ, որմէ՝ իբրեւ պատշաճագոյն մերձաւորէ՝ դիտուի անհունն եւ ներս թափանցէ անոր հսկայ աչքին նախագոյն լոյսն հրոսկի. հունին եւ անհունին այս լուսեղէն հաղորդակցութեամբ՝ թերեւս կրօնք եւ կրօնական պաշտամունք աւելի վսեմ եւ տիեզերական յայտանդիմանութիւն մը առբերէին (-): Սակայն մշտական լոյսերու մը անշէջ փոխադրութիւնն աստղատիպ կանթեղներու մէջ՝ անհունապէս կը խորհրդաբերէ հոն երկնային անհուն լոյսերուն տեսիլը, որուն առջեւ՝ երկրաւոր մարդն հաւատացեալ՝ իբրեւ ի միւս ա'յլ երկնի՝ կըրնայ այդ փակ կամարներուն ներքեւ անգամ գիտակցօրէն տեսնել ու պաշտել լոյս կրօնք մը ամէնաւալայր Աստուծոյ: Մշտաւա՞ն են այդ արուեստալոյս արեւներն ու աստղերը՝ մանաւանդ

(-). Նախնական եւ նահապետական տեսներ՝ մարդիկ ընդհանրապէս բաց երկինքի ներքեւ կը պաշտօնատիրէին ու կաղօթէին. ապա երբ կառուցանել սկսան տաճարներ՝ արեւելեան կողմը միշտ պատուհաններ կը բանային, որպէս զի նորածագ արեւուն ճառագայթները ներս թափանցեն եւ տաճարը չըրկուի աստուածային ամենամաքուր ստորոգելիքներուն մէկն՝ Լոյսէն. — Վ. խորուվիտ. Գիրք 2. Գլ. Ե. առ G. Oliver D. D. The golden remains (vol. II. page 185—186) : Քրիստոնէական Լոյս-կրօնքին ալ կը վայելէ այս նուիրական ու նահապետական սովորութիւնն անխախտ պահել ինչպէս պահած է ալ Էւրոպական երգողորդ շատ տաճարներու մէջ: Մենք այս գիտողութիւնն այլուր եւս բերանացի ըրած ենք շատ անգամ. պոլսական շոր եկեղեցիներուն մէջ պահուած է այն, ըսյց հիները՝ մանաւանդ սագաշէն ըսուածները՝ զուրկ են արեւելեան լոյսէ:

անօրինական պատկերներու հանդէպ : Տիրամօր երկու արծաթազօծ պատկերներ , որ կենդանի հոգիով մը կը փայլին արծաթ եւ ոսկի կանթեղներու ետեւէն՝ ունին նկարչական յատուկ շնորհ մը : Ս. Կուսին վերաբերումով հայերուն հին խանդավառանքը՝ թուի պատճառ եղած է նկարել տալու այդ պատկերները ժամանակին ամէնէն հանձարեղ նկարիչներուն :

Եկեղեցիին աջ կողմն է Ս. Ստեփանոսի ամէնահին մատուռը մեծ , ուր կայ հրաշագործ պատկեր մը խաչելութեան և Ս. Կիւրեղի աւագանը : Զախակողմն է էջմիածին անունով նկարէն եկեղեցեակ մը , որուն խորանն ու վանքին հաստատակաւոյց արեւդաթաղը շինած է անհանդարտ Նիկիադար կաթողիկոս Այնթապցի : Այդ եկեղեցեակին մէջ են՝ յատուկ սեղանի մը ներքեւ դըրուած՝ Սինայէն Յորդանանէն ու Թաւօր լեռէն բերուած երեք խոշոր հին քարեր : Աւագ սեղանին դիմաց աջակողմեան դասին մէջ կայ մեծ ու հնափառ աթոռ մը սատափէ կաթողիկէով . այս աթոռը , ըստ աւանդութեան , Տեառնեղորն է , որուն վրայ տարին անգամ մը՝ Ս. Առաքելոյն տօնին օրը կը բաղմի Երուսաղէմի Ամեն . Ս. Պատրիարքը . եկեղեցիին արեւմտեան արտաքին ճակատի պարսպաձեւ որմն՝ յեցած երկու թեփական սիւներու վրայ՝ ունի պարզ մեծ վայելչութիւն մը , որ կը վեհացունէ . քանի մը վէմխաչեր անոր վրայ և այլուր երդիքին հուպ՝ վկայ են պատմական հուշեան մը՝ մինչ ի դարն տասներորդ : Այդ վանական եկեղեցիին արտաքինն՝ իր բովանդակութեամբ կը բերէ նմանութիւնն անդարդ այլ ամէ-

նալից գոց սրբատուփի մը , որուն մէջ գետեղուած պահուած են ամէնազան նուիրական դարդեր՝ հին միջին եւ նոր դարերէն մինչեւ այս մեր դարը . հոն են հին արուեստք , յիշատակք , արձանագիւղք , քանդակք , մասունք թանկագինք , մատեանք աղօթից , քերթուածք , գերեզմանք և կրօնք . հոն անձկանօք կայցեն՝ եւրոպացի ու ամերիկացի եկեղեցականներ , շրջիկներ , ուխտաւորներ , լորտեր ու մեծամեծ անձնաւորութիւնք անգամ : Հոն Փոքր Ասիայի , Հնդկաստանի , Պարսկաստանի , Եւրոպայի , Պոլսի , Զմիւռնայի , Բագդադի , Թիֆլիզի և Նոր Նախիջուանի հայը կուգայ կատարել իր ամէնաշեղծ ուխտը , աւանդել իր աղօթքն համայնքները՝ դառնալու համար իր երկիրն անհունի մխիթարութիւններով լեցուած :

Եւ իրաւ . հոս բնութեան անյոյզ և անբեր կարծրութեանց քով կարի՝ բնական ու հետեւան կը դառնան այդ գերբնական խորհրդատեսութիւնները . այս ամէնահին երկիրը՝ վաղեմի կցորդն հին Ասորիներուն և Եգիպտացեաց հսկայ հարստութեանց՝ դարերու ներքեւ կարծես մաշած սպառած ամէն հարստութիւն գեղեցկութիւն աստենական՝ իր անարդի ժայռերուն , անշրդի ձորերուն , անկանաչ չէներուն վրայ՝ միայն յաւէրժ հաւատքի հրեշտակն ու երկինքի անյեղլի դարունն ունի՝ անդէնականի անուշ կանաչ ու անվախճան երազներով որորելու մահկանացուները : Այլ աշխարհի յաշխարհի (-) :

Լա'յն , միօրինակ , տա'փակ եւ բազմօք խոսքն ու անշէն հորիզոնէ մը՝ ձորուտ , քարուտ , ան-

ձաւուտ, աշխարհակրօն այս ծեր քաղաքին վրայ ծագող այգին ու արշալոյսը, զոր տասնեակ օրէ մը հետէ կը դիտեմ միայն վանքին քարակուտակ բաւոյներուն մէջէն, ունին վճիտ կենդանի եւ կենդանացուցիչ յաւէրժ մանկութիւն մը՝ զգեստաւորած անամպ պայծառութեամբ եւ Եէհովայական վեհութեամբ, հաւատքի նման խո՛ր ամո՛ւր միամիտ, եւ ճշմարտութեան պէս միօրինակ յատակ անյեղլի՝ այս երկինքին առաւօտեան փութկոտ նախողջոյնները՝ վարէն — քաղաքէն — հարիւրաւոր աղօթատեղիներէ կը փոխադարձուին քամքանանքներու բամբակ ծափիկ ձայնով եւ կեանքի նման պինդ հաւատքով մը: Երբ աւարտին առաւօտեան ու ցերեկուան աշխատութիւնները, որոնց մեծ համն ու գրգիռը կուտան կրօնք, իրիկունը դեռ անխոնջ եւ առողջ է, ամէնուն երեսն ու սիրան ալ դեռ շատ քիչ բան կորուսած է այդուն ժիր թարմութենէն. վաղորդայնի վերի բուն երկինքին եւ վարի վայրաբերեալ երկինքներուն — Եկեղեցիներուն — յիշատակը, որուն յառած են բնակիչներուն՝ մանաւանդ ուխտաւորներուն՝ մեծ մասին աչքն ու յաւիտեանին անհուն յոյսը՝ երեկորին մաղթանքներուն թեւերով կը հովահրեն կը կազդուրեն այդ գոհ երեսներն ու սիրտերն յարազըւարձ, որ չունին՝ սակայն՝ հելլենական վոսիորական կամ միջնաւորական կայտառ բանաստեղծութիւնը, ձկուն եւ պէսպիսուն գործունէութիւնը: Մարդ հոս՝ ըլլա՛յ տասնօրեայի պանդուխտ մը՝ ուղէ՛ չուղէ՛ կը տպաւորի կազդուր եւ կը հոգեփոխուի, խտտակրօն գործունէութիւններով եւ ասկերա՛ղ անթուիչ հաւատքով:

Հոգեբանական այդ կասկարի ձուլուածով մենք ալ առտու իրիկուն՝ առ այժմ՝ քանի մը թօշնած պապանքու եւ Միաբան Վարդապետներու մեծ մասին հետ ներկայ կըլլանք եկեղեցական պաշտամունքին, սկիզբէն մինչեւ վերջ, եւ հոն՝ դարերու անմեղ ու մեղաւոր մահտեսի ձեռքերու հոգեխլութած շուրջ արուեստներուն թանձր խորհրդանշաններուն եւ միտք ընկճող խորհուրդներուն մէջ՝ կըզգանք որ մեր միտքն ու հոգին կորուսած է՝ թէ՛ բանաստեղծական թէ՛ փիլիսոփայական յորդ խոկումներու կարեւոր մաս մը աղանիւ, այլ փոխան անոր՝ կիմանանք սիրտերնուս մէջ խոր եւ թանձր կրօնական կայլակում մը վըստահ համակերպութեան եւ յանձնուած խիղճի մը, որ կազատէ չատ մտածելէն, որ կասկեցունէ այս օրն իբր անջան՝ այսօրուան սոսկ ձիրքերովը պատահումներով եւ վաղուին այս օրուան պէս յոյսերովը: Իսրայէլի ու քրիստոնէութեան առաջին դարերուն եւ առաքեալներուն հոգեբանութիւնը տարբեր բան մը չէր. վայրին, պատմութեան, երկինքին ու անվայրափակ Եէհովային անփակ կաթումն է աս:

1114 Դեկտ. 1901

ԱԶԳ ՄԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎՐԱՅ

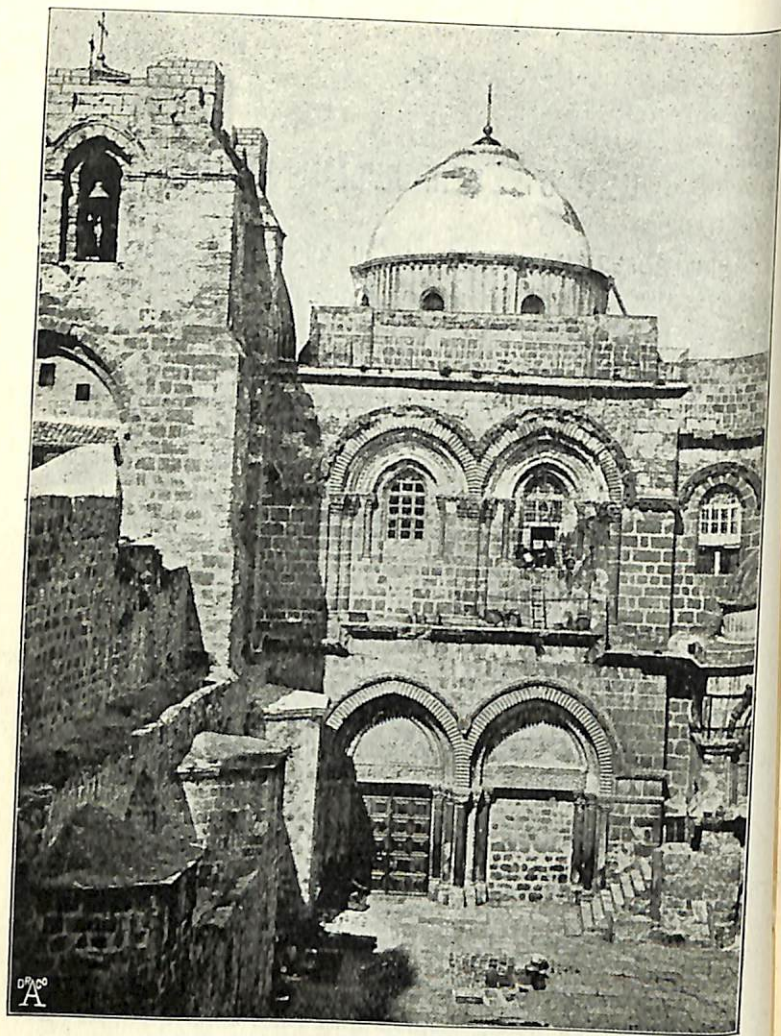
Ս. ԳԵՐԵՋՄԱՆԻ ՏԱՃԱՐՆ ԵՒ Ս. ԿՈՒՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԻՐ ԿՑՈՐԴՆԵՐՈՎԸ

— 72 —

« Յոր քաղաք մտանկցէք կամ ի
գեղ, հարցանկցէք թէ ո՞ր է ի նմա
արժանի, եւ անդ լինի՞րք մինչեւ ելա-
նկցէք անտիր... »
Ը. Դ. Մ. Դ. Ժ. 11:

Ի ԲՐԵՒ քաղաք պատմական և սրբարան
կրօնքի՝ 1900 տարիէ ի վեր Երուսաղէմ ու-
նեցած է բացարձակ կարեւորութիւն մը ուխտա-
ւորներու, եկեղեցականներու, Ս. Գիրքն ուսում-
նասիրողներու և զբօսաշրջիկներու համար, կարե-
ւորութիւն մը թերեւս Աթէնքէն ու Հռոմէն
աւելի:

Հնախօսաբար՝ ժամանակակից հին Ասորական
և Եգիպտական ահագին շէնքերուն եւ վիթխա-
րի թէփէին Մեմփիսին՝ անոնց իբր հետախաղաղ
աներեւութանալուն և իր այնքա՞ն կրկնեալ յե-
ղումներուն վրայ ցայսօր կանգուն մնալն՝ հրա՛շք
մըն է բաղմադէմ, զոր Ս. Գիրքով միայն հնար է
մեկնել: Այդ մեծ Գիրքին հետ՝ իր աղէտներէն ու

ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՈՒՌՆ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՀԱՐԻՆ

անկումներէն զինքն անդադար յարուցանելու փիւնիկ ոյժ մը կը տրուիէ հոն՝ Յուդայի եւ Բե-նիամինի երկիրին այդ սիրտ կեդրոնին վրայ, յոր կը կեդրոնանան նաեւ մարգարէական ու տնօ-րինական ըզրոյ շառաւիղները :

Սակայն՝ Բաբելոնի Նինուէի Քաղանէի (—) եւ միւս նախնական քաղաքներուն դարակից այս քաղաքը բաղմայեղ յարդ կանգուն պահելու համար՝ ո՛րչափ ճիշդ գերբնական ու գերմարդկա-յին . կարգացէ՛ք իր պատմութիւններն եւ կը խե-լամար՛ք այդ անընկճելի ճիղին հատու չահատա-կութեանց, եւ քաղաքներու բնական ու վերջնա-կան ճակատագիրին . Բաբելոնէն, Նինուէէն, Պա-ալպէքէն մինչեւ Թէփէ, Մեմփիս եււն . եւ անկէ մինչեւ Իլիոն եւ կարբեղոն :

Ի՞նչ ոյժ եւ հանճար ալ տրուիէ քաղաքներու կեդրոններուն եւ միջնաբերդներուն մէջ՝ անոնք չե՛ն կըրնար յաղթել համաշխարհական բնաշափ հարկին . բնութիւնն ի սկզբանէ չէ՛ սիրած քա-ղաքները, զայս ցուցնելու համար՝ մե՛նք ալ պիտի ունենանք մէկէ աւելի առիթներ :

Ասիուդի մօտ Թէլ-էլ Ամարնայի մէջ նոր գտո-նուած բեւեռական արձանագրութիւնք կը յայտ-նեն՝ թէ երուսաղէմ Քրիստոսէ 1400 տարի առաջ կարեւոր քաղաքն էր Քանանի, որ եգիպտական դաւառ մըն էր՝ փարաւոնեան մեծ պետութեան ներքեւ : Անտի յայտօր 33 դարու մէջ՝ անցնելով 33ի չափ յեղուածներէ՝ հասած է մեզի արդի մի-

(—). Եփեսոսի Ժ. Գլուխին 11 համարին մէջ յիշուած այս վաղընջուց քաղաքն՝ երբայական ընագիրին մէջ գրուած է Իսլահ ձայնով :

Ղալ միջնադարին վիճակովը : Իր ամենէն փայ-
լուն շրջանն եղած է Դաւիթի եւ Սողոմոնի ժա-
մանակը :

Իր բարձր ու լերանցամէջ դիրքին , իր շուրջը
մօրացեալ ջուրեր եւ տունիկեր չգտնուելուն պատ-
ճառով՝ ունի չոր եւ ըստ բաւականին առողջ կլի-
մայ մը :

Սիոն , Ագրա , Մորիա եւ Պէզէթա բլուր-լեռ-
ները կը բաղկացունեն Երուսաղէմի գլխաւոր թա-
ղերը պատմական . Սիոն՝ մեծ մասով հայոց թաղ
մըն է , որուն արեւելակողմն է հրէաթաղն եւ հիւ-
սիսակողմը՝ քրիստոնէից թաղը . Ագրա եւ Պէզէ-
թա՝ կը կազմեն մահմետականաց թաղը , իսկ
Մորիա՝ բովանդակապէս վայրն է հին տաճարին՝
այժմ իրրեւ նշանակելի կաւոյց ունենալով իր մէջ
մեծ էօմէրի եւ էլ-Ագսայի մզկիթները : Հայոց
թաղը բարձր է . հրէաթաղը , ուր կան նաեւ եր-
կու մեծ սինաւոն՝ բաղմօք աղքատին ու խճող-
եալ տնակներով՝ ունի տխուր երեւոյթ մը . քրիս-
տոնէից թաղը՝ կը փայլի չէն մաքրութեամբ մը ,
զոր եւ օր օրի կը գեղեցկացունեն եւրոպական
ոճով նոր շէնքեր . Մահմետականաց թաղն՝ ունի
հետաքրքրական անհարթութիւն եւ չէն ու յար-
դարուն մաքրութիւն մը , զոր ա'լ աւելի կը շէն-
ցունէ բիւզանդեան ձեւով շուկայ մը . իսկ Մո-
րիայի հրապարակը՝ կը պահպանէ , պատմական
հնարաւոր հաւատարմութեամբ մը , Սողոմոնեան
տաճարը :

Սիոնի բարձր երդիքէն՝ չոր տեսք մը կրն-
ծայնն այս թաղերը , որոնց վրայ չհովանաւորեր
տերեւ մը կանաչ , պատշգամ մը զուարթ , որոնց

միօրինակութիւնը չբարեխառներ աչքի զարնող
երանդ մը կենդանի , ըլլայ թող ամենէն նուազն
եօթը գոյներէն . թանձր պարիսպ մը՝ կերտուած
քառակուսի մեծ քարերէ՝ երկայն ու չեղ-քառա-
կուսի շրջանակով մը կամփոփէ եւ միաձոյլ կը
քաղաքացունէ այս չորս մասերն այլասեր , որոնց
վրայ փառաւոր պերճութեամբ կը խորխտան էօմէ-
րի մզկիթին մեծփոր գմբէթը , Ս. Գերեզմանի
տիպար Գմբէթին (—) թաքթաքուն ուռոյցքը , եւ
ասոնց հակադէր անփառունակ բարձրութեամբ
մը կը նային երկու սինաւոններուն կարմիր ու
կանաչ գմբէթները լայն : Ասոնցմէ զատ բուն քա-
ղաքին մէջ չիկայ կարկառուն կերտուած մը , որ
թռիչք տայ պարսպամէջի տափ քարուկիրներուն :

Եւ ինք քաղաքն Երուսաղէմ՝ ամբողջ կա-
ռուցուած է « ի սկզբանէ » ամրալէմ տափակ քա-
րալեռներու վրայ , որոնց խորերն ու երակները
կը քննուին ամէն տարի եւրոպացի ու ամերիկացի
գիտուններու քրտինքովն ու ոսկիով : Դաւթեան
ու հռոմէական պարիսպներու քանի մը հատուած-
ներ գտնուած են այսպէս նոր քաղաքին ներքեւը ,
զի այժմու Երուսաղէմին տակ միւս Սաղէմ մը
թաղուած զօղած է անքննաբար , ու երկայնածիք
գետնուղիներ կաւանդուի թէ կան եւ կը մնան պեղ-
ուած ի հին դարուց անտի , ինչպէս ուրիշ գետնա-
փոր ճամբաներն հին : Այդ գետնուղիները՝ բնագի-
տական բաւական պատճառներ մը կը համարուին
երկրաշարժներու անդօրութեանը սուրբ այս քա-

(—). Կրօնի թէ Ս. Գերեզմանի այս գմբէթին նախա-
գոյնն՝ եղած է տիպար էօմէրի մզկիթին Այա-Սօֆիայի ինչպէս
նաեւ բոլոր եւրոպական եկեղեցիներու գմբէթներուն :

ղաքին հանդէպ և այս լեռնային ու հրաբխային նահանգին մէջ :

Երուսաղէմի պարիսպէն ներս՝ բացի Ս. Յակոբեանց մայրերէն՝ դրեթէ բնաւ ծառ չիկայ, իսկ շուրջն և Համարձուով լերան ստորոտները կան ձիթենեաց խումբեր և անտառներ՝ մինչեւ 7—800 տարուան : Արեւմտեան հիւսիսային կողմը կայ բաւական ընդարձակ ձիթաստան մը, որ ստացուածք է յոյն Եկեղեցիին և որ միակն է դրեթէ հոս, որ կը ներշնչէ հանդարտ և խոկուն բանաստեղծութիւն : Իսկ բացաստանները՝ շատ կան, նոյն իսկ ժայռերու և ագահեալ հողէ ածուններու վրայ զարմանալի մեծութիւնն և առատութիւնն այդ ծառերուն՝ սովորական հրաշք մըն է հոս Պաղեստինի մէջ և շրջակայքը Ս. քաղաքին, որ կը կրէ իբր 4000 տարիէ ի վեր խաղաղութեան երանաւէտ անունն Երուսաղէմ : Խաղաղութեան տուիչ ինքն Սատուած և բնութիւնը՝ տալով հոս այդ ծառին քարերու վրայ և ծովէն հեռու հակաբնականի պէս հրաշք աճում մը՝ թուի հաստատել ուղած են հին հեթանոս աշխարհին իմաստութեան, ձիթենիին ընծայած խաղաղանիչ նուիրագործումը՝ ներդաշնակելով զայն Յերուսաղէմի Սաղիմին մարդկութեան կողմէ տրուած խաղաղ անունին հետ(—), կամ իրենք հեթանոս հեղինակներն ու լատիններն հինաւուրց այս արմատ աշխարհէն փոխ առած են այդ նուիրագործումը, որ կակնարկուի հին քաղաքակրթութեանց մէջ Աթէնքէն, Աթենասէն, Էլէաէն(Բ)

(—). Պոպէէ. խօսք Ի Տիեղերական պատմութիւնն. տպ. Ի Վիեննա 1841, էջ 188:

(Բ). Եզնիկ, Եղծ Աղանդոց:

մինչեւ Ենէաս Հռոմ ու Վիրգիլ. մեծ քերթողն է՝ որ կերգէ խաղաղութեան յայթանակը սա խաղաղական տողով «Ձիթենեա՛ւ պսակաւոր ձեմի՛ անդ ձօխ խաղաղութիւն» : Եւ իրա՛ւ, մայր-երկիրը բերքո՛վն ալ, գոյնո՛վն ալ, անթառամութե՛ամբ ալ՝ ձիթենիին պէս լոյծ առատ խաղաղ և պիտանի տուրք մը չունի, ինչպէս որ հայր-երկինքը չէ՛ չնորհած իմաստուն մարդերու՝ խաղաղութեան նման զի՛ւր ձո՛խ և կարեւոր պարգեւ մը :

«Ծերքն ոստովք ձիթենեօք» այս քաղաքին՝ այժմեան նշանաւոր վայրերէն այցած եմ՝ Ս. Յակոբեանց հայ վանքէն զատ՝ Ս. Փրկիչը, Ս. Գեղեցմանի մեծ տաճարը, Ս. Կուսին Եկեղեցին, Սողոմոնեան մեծ տաճարը (—) իրենց կցորդներովը, որոնց կուղեմ արագ նկարագիրն ընել հոս ինչպէս որ տեսայ եւ ինչպէս որ ներշնչուեցայ :

Ս. Յակոբեանց մեծ վանքը՝ կը դրաւէ, իր կցորդներովն և շուրջ գետիններով, պարսպէն ներս բաւական մեծ մաս մը սուրբ քաղաքէն. և աս՝ արդիւնք է հազարէ աւելի տարիներու բարեպաշտական ուխտաւորական նուէրներու, հնարադիտութեանց և շահեալ բարձր շնորհներու, զորս իմաստուն պատրիարքներ յաջողած են ձեռք բերել : Այդ լայնակառոյց հին չէնքն՝ ունի 300է աւելի սենեակ և խցեր՝ հին ոճով, ինչպէս 150ի շուրջ միաբան նոյնպէս հին ոճով : Վանքին ճակատն ու Պատրիարքարանը պարզ վայելչութիւն մը ունին, իսկ ներսերն ազամո՛ղ և աններդաշնակ ալ են, թէպէտ շատ հաստատուն :

Տալու համար մեր Կ. Պոլսեցիներուն՝ մերձաւոր

(—). Որուն վրայ զատ գլուխի մը մէջ պիտի գրեմ :

գաղափար մը այդ չէնքին վրայ՝ կը խնդրենք մեր ընթերցողներէն՝ նորէն ի հինն և ի սուրբն օրինակ առնելով՝ աչքի առջեւ բերել Եէտի Գուլէի Ազգ. Հիւանդանոցին չափ վայր մը և չէնքեր մը՝ յաւելլով յայն անոր գրասենեակին Մեծ-Նոր խանն եւս՝ միմեանցայար ցած ու խիտ սենեակներով. վերջին հրապարակին վրայ է Ս. Յակոբայ եկեղեցին, զոր նկարագրեցինք և որուն ձախակողմն է Պոլիսի բո՛ւն պատրիարքական չէնքին կրկնապատկը քարուկիր գմբէթաւոր Պատրիարքարան ու դիւան մը ճոխ՝ ճոխապէս շքուած զարդարուած և կահաւորած պատրիարքական պարճանքներու և պատկերներու, դիւանական կազմածներու ցուցակցութեամբ։ Վանքը բովանդակապէս՝ կամարակապներով, ներքնողիներով. մանուածոյ չաւիղներով իրարու ագուցուած կցկըցուած մասերու ամբողջութիւն մըն է՝ հին ու պարզ ճարտարպետութեամբ, որ արաբականէ ու հայականէ բազադարուած անորակելի բան մըն է։ Աւելի կազմիկ են նոր վանաթաղերը, և գեղեցիկ է դպրոցը։ Ամբողջ օր մը դարձած եւմ Դեղաղի նման՝ այդ քարակոհակ բաւիլին մէջ ու չեմ կըրցած ելնել այդ խցերի վրայ խցեր բարդըմսներէն, զի «Տաւակոյ» անեւ անդա՛րձ և անձա՛գ», եկո՛ղ պատրիարքը, յաջորդո՛ղ կամ փոխանորդո՛ղ աթոռակալը, հաճո՛ղ կամ հաճխցեալ ուխտաւորը՝ թաղ մը, խցեր մը, խաչեր կամ կամարներ մը շինել տուեր կցկըցեր ու յիշատակարա՛ն ի վերոյ յիշատակարա՛ն ի ստորէ չէնցուցեր լմնցուցեր էաւանց նայելու հանրական չափակցութեան։ Կամարահիմներ տեսայ, որ երկու մէկրոյ ստուարութիւն ու

նէին. ատոնք են որ վեր կը բռնեն մինչեւ 3-400 տարուան մեծ մեծ քարերն ու թաղերը։ Հոչակաւոր Յաղուպ ամիրայի անունով երկու միջին-դարեան սենեակներ կան, զոր Գեր. դարպասընկալը վարպետ պատկառանքով մը կը համեմէ և կը հրամցունէ հարուստ ուխտաւորներուն։ Նոյն համեմներով պանծացուց ինծի ալ՝ պարոն — Տէր թաղը, զոր շինած է երանելի Գրիգոր պարոն-Տէր Պատրիարքը։ Կոկիկ ու հաստատուն են նաև Չամ-թաղն ու Պահճէ-թաղը։ Ամբողջ վանքին վրայ հարթ ձեմեւալայր է, ուրկէ կը դիտուին ընդարձակ հորիզոնէն ամբողջ Երուսաղէմն ու շրջակայքը՝ արեւելքէն մինչեւ Մովսէս հպարտ լեռներն հեռաւոր, դրացի ձիթենեաց խրոխտ լեռը, ու արեւմտեան հիւսիսէն մինչեւ Բեթղէհէմ և շրջակայքը։ Այդ ձեմեւալայրը կը ծառայէ նաև իբրեւ ընդունարան և անցարան անձրեւի ջուրերուն յատուկ ջրամբարներու մէջ, որ 40-50ի կը հասնին եւ վանքին ջրային հարստութիւնը կը կազմեն՝ իբրեւ միակն այդ անջրդի քաղաքին մէջ։ Վանքն յատկապէս բացած է երկու յարկակից դպրոց ալ՝ քաղաքացի ուստերու և դուստրերու համար։ Ունի դարձեալ իրեն կից դէզ մը քարուկիր տուներ, զորս զրեթէ բովանդակ ձրի բնակութեան տուած է քաղաքացիներուն՝ այսպէս սահմանեալ վաղուց հետէ։

Ս. Փրկիչի վանքը, որուն Եկեղեցիին տեղը կանխապէս քահանայապետին տունն է կըսեն՝ կը դառնի քանի մը անպարէզ հեռուն մեծ վանքէն՝ Սիոնի դուռնէն դուրս։

Հոս է որ «Պետրոս երիցս ուրացաւ». Եկեղեցին

սիրուն է. սեղանի վէմն ալ Գրիստոսի Գերեզմանի վէմը կըսուի, ըստ վկայութեան նաեւ միւս Գրիստոսեայ ժողովրդոց. վանքին բակը վախճանեալ Պատրիարքներու քնարանն է՝ հիները չատ պարզ, նորերը փառաւոր ըսուելու չափ ազւոր հանգստաքարերով. հոն որոշաբար եւ պատմաբար կը տեսնուին Գրիգոր — պարոն — Տէր, Թէոդորոս, Գրիգոր Բաղէչցի, Սերոբեան Յակոբ, Երուսասանացի Կիրակոս եւ միւս պատրիարքներու եւ լուսարարապետներու տապանաքարերը, որոնց արձանադիրերը մեծ մասով զուրկ են քերթողական արժանի մեծվայելչութենէ։ Վանքին դուռնէն դուրս ի հարաւ՝ կայ Գերեզմանատուն մը հանուր քրիստոնէից համար, որ կը վերաբերի Լատինաց, Յունաց եւ Հայոց. հին եւ պատմական այս վանքին վրայ մանր գրած է Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց գիրքը (Դ. Տպագր. էջ 105)։

Ս. Յակոբեանց վանքին ճակատը կա՛յ նաեւ վայելչադիր պարտէզ մը քանի մը յաղթ մայրերով, զոր դիրքին հաւասար վայելչութեան մը մէջ չեն կըրցած պահել։ Վանքն ունի նաեւ պարըսպէն դուրս նոր թաղին վրայ նրկու հոյակապ օթէններ՝ արգիւնք նուիրատու բարերարաց եւ լուսնդակ միաբաններուն բաժնեկցական հարստութեան։

Երուսաղէմն այցողներու առաջին փափազը կըլլայ տեսնել Ս. Գերեզմանի Եկեղեցին։ Հայոց վանքէն տասը վայրկեանի վայրէջ ուղիով մը կը հասնիմ հին ու եղծ քանդակներով չըջանալեալ մեծ դուռ մը, որ միակ մուտքն է աշխարհաւոյ Եկեղեցիին։ Դէմս կենէ նոյն պատմական լեռք ժողովրդոց զարդերով լուսաւորեալ կարմրագոյն

քար մը, որու ներքեւն է Գրիստոսի տարածեալ ու պատնեալ բուն քարը. աջ կողմը կայ յունական միթին մատուռ մը, որուն միջակէտը կաւանդեն Մելքիսեդեկի գերեզմանն եւ խոռոչացեալ Ժայռի մը մէջ Ս. Դամայ գլուխն իսկ. ասոր վրայի յարկն է Գողգոթան։ Յունաց աշխարհամատուռ Եկեղեցիին ետեւէն դաւնալով՝ արեւելեան կողմը բաց դուռնէ մը վար կիջնեմ 29 քարէ աստիճաններէ Ս. Հեղինէի կառուցած մեծ մատուռը, որ այժմ Հայոց ձեռքն է եւ կըսուի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցի. միտքիկ քառակուսի մը հնաբոյր՝ քառակ շէնքին սիւնակներով, որ վեր կը բռնեն պատմական կաթողիկէ մը. մատուռին արեւելեան հարաւակողմէն 13 աստիճան սանդուղքէ մը կիջնեմ Գիււտ-Սաչի այրը, ուր 326ին հրաշալի փորձերով երեւան եկաւ բուն խաչափայտը։ Սնուսամուտ եւ աշխարհամուտ այս անձաւ՝ Ս. Գերեզմանի շուրջ Եկեղեցիներուն եւ մատուռներուն ամենէն խորունկն եւ խորհրդաւորն է, ամենէն անդարդն ու անողորտը, ուր անձուկ եւ խորունկ թախծութեան մը մէջ կը կենսաբերի խաչին յիշատակը։ Կեանքի (—) հին խորհրդանշան մը՝ այսքան տակը։ Կեանքի (—) հին խորհրդանշան մը՝ այսքան տակը եւ ծածուկ հորիզոնէ մը վերքերեալ քրիս-

(—). Եգիպտական վաղնջուց դիցարանութեանց եւ հնաճոյից մէջ՝ կերեւի ստեղծութաւ (+) խորհրդանշանն ալ, որ երբայական այբուբենին վերջին գերն է իւրեւ կասարեալ եւ կասարումն եւ որ զարմանալի զուգադիպութեամբ մը հին Եգիպտացւոց ու Եբրայացւոց մէջ ալ կեանքի խորհրդանշանն էր։ Ասոր ակնարկած են Լուկիանոս, Տերտուղիանոս, Իդիդոնոս եւ Պաւլինոս։ Ինք Ս. Հերոնիմոս կըսէ թէ «Հրէաներուն հին գիրերուն մէջ, որ ցարդ Սամարացիք կը գործածեն, դաւ գերը խաչաձեւ է»։ (Մէն. Եւէնէիէ Բ. 5)։

տոնեաներուն համար՝ կեանքի և մահու չափ խորունկ խնդիր մը չէ՞ Կենեմ վեր այդ կենսական խորութիւններէն և կը դառնամ Գրիստոսի բանտին, Չաղանաց և Լատինաց Եկեղեցիին միջնաշաւիլէն՝ մտնելու մեծ Բոլորակը (Ronde), ուր կը պաշտուի Ս. Գերեզմանը :

Լայնի խորունկ և փառահեղ խորհրդաւորութիւն մը ունի ոսկեղբուազ գմբէթն՝ որ Գերեզմանի վրայ կը սաւառնի յարութիւնաբար 25-30 մէդր բարձրութեամբ. 1808ի հրդեհէն ետք 1868ին վերստին նորոգուած է, և փոխան երեսնի փայտեայ գմբէթին՝ դրուած է արդի երկաթի գմբէթ : Խառն ու տարօրինակ է անոր ոճն՝ երեք ճարտարապետներէ յօրինուած ըլլալուն համար՝ ո՛չ Յոյն, ո՛չ Լատին, ո՛չ Մահմետական ոճ մը . վարը՝ բոլորակին կեդրոնն է Ս. Գերեզմանի կմբիկ մատուռը, որ հին ասեմներէ նորոգուելով քանի մը անգամ՝ կառերէ նոյնպէս խառն ոճ մը զուսպ . արդի գերեզմանաքարը 5 անգ. ոտք երկայնութեամբ հին մարմարիոն մըն է՝ անձուկ և սուրբ խցեակի մը մէջ, ուր հազիւ չորս հինգ հոգի կրնան մտնել : Առջեւ՝ նոյն չափով՝ իբրեւ գաւիթ կայ Հրեշտակի մատուռը : Գրիստոնեայ ամէն ժողովուրդի ուխտաւորաց այս կեդրոնական սրբավայրին շուրջ կան՝ Բոլորակին խարսխակողմերը՝ երեք չորս ժողովուրդներուն մատուռներն և սպասարկութեանց սենեակներն՝ առ հասարակ նստմ. Ս. Գերեզմանի արեւելակողմն է՝ Յունաց աշխարհում մատուռը բարձրագմբէթ և պերճօրէն դարդարեալ, որուն մէջ կան վաղեմի մնացորդներ, և ունի հաւասար բարձրութեամբ քարուկիր խանձող-

եալ գմբէթ մը սուր, որուն հակակողմ կեդրոնաշարկին վրայ՝ բաժակածեւ քարեայ տաշտ մը կը ցուցնեն իբրեւ կեդրոն աշխարհի. կեդրոն աշխարհի ի Դեզփիս, կեդրոն աշխարհի յերուսաղէմ, կեդրոն աշխարհի և այլ սրբավայրեր. ո՛չ ապաքէն և կեդրոն աշխարհի է ամէն վայր, որ երկրաչափօրէն տարածութիւն մը ունի :

Գրիստոնէութեան կեդրոն Ս. Գերեզմանի բովանդակ Տաճարը՝ այս և կցորդ մեծ ու փոքր խորաններով և մատուռներով . վեհագոյն նուիրատուն մըն է Յիսուսի Գրիստոսի վերջին չարթուան չարչարանաց կրից և մահուան պարագայից, զոր միջինդարեան փակ այլ խօսուն բանաստեղծութեամբ մը զգայօրէն կը պատմեն՝ Չորրորդ քանք, Հակոթեմից քաժանման սեղանը, Չաղանաց պիւնը, Գողգոթան, Պասանսեղիս ու Գերեզմանը, Յունական պերճ աշխարհամատուռին մէջ կայ նաեւ խաչափայտէն կարեւոր մաս մը, զոր կը ցուցնեն առանձնաշնորհելոյ ոմանց միայն :

Անգղիացի գիտուններ (»), սակայն, տարակոյս յարուցած են մանրամասնեալ այս սրբավայրերուն վաւերականութեան վրայ. բայց շուրջ պաշտօնասիրող վանականք՝ անբացատրելի նախանձաւորութեամբ մը կը պահպանեն ու կը պաշտպանեն անոնց իւրաքանչիւրը . այդ պահպանութեանց եւ

(») Ատոնց մէջ Dr. Clarke առաջինն եղած է Ս. Գերեզմանի տեղւոյն վաւերականութեան վրայ ուժգնապէս տարակուսողներուն . իսկ զայն հաստատող գիտաւոր հեղինակութիւններն եղած են՝ Chataubriand, Clark, Berggren, Buckingham, Elliott, Raumer, Shubert, De Vogue, Lewin, Williams, Willis, Warren, Schick, Clermont—Ganneau և այլ բազումք :

սահմանախնդրութեանց առիթով մազիւ չափ յետեւառաջութիւն մը՝ պատճառ կուտայ իրենց միջեւ մեծամեծ վէճերու : Երեք գլխաւոր ժողովուրդներ՝ իրենց հետեւորդներովը՝ կուխտեն, կաղօթեն, կը պատարագեն, թափորի կեննեն, կը համբուրեն, կը սիրուըտին ու կը ձեռնուին տնօրինական այդ ամէնատաճարին մէջ, որուն հիմնարկութիւնը մինչեւ Մեծն Կոստանդիանոս հանդուներ կան, եւ ոմանք կը տանին զայն մինչեւ առաջին դարը քրիստոնէութեան : Տեղագէտք ոմանք կը հաւատեն թէ այդ վաղեմի եկեղեցիին ամբողջ շրջակայքը՝ ժամանակով Ս. Յակոբեանց վանքին շրջապատէն աւելի մեծ յատակի մը վրայ յունական մատուռներ, եկեղեցիներ, վանքեր ու հիւրանոցներ կան եղեր : Եւ արդէն իր այժմու ամփոփեալ ձեւին մէջ անդամ՝ կը գրաւէ 8-10000 կանգունի չափ վայր :

Ես երկու երեք անգամ ներկայ եղայ հոն հանդիսական արարողութեանց, որ երբադարձ խանդաղատանքի մը (enthousiasme) յորձանքով կը շրջաբերին տարւոյն գրեթէ ամէն եօթնեակները փոխն ի փոխ : Տիեզերական այլալեզու օրհնից ձայնահանդէսի մը պէս՝ յոյներու, հայերու, լատիններու եւ ասորիներու երգերը՝ առանց զիրար ամբողջացունելու՝ չորս կողմէն ոսկեյարկ ու ջահաղբեստեալ շրջափակներու մէջէն կարճազանգէին միջնազգային նուագներ մը՝ յոյն թրթուռն բնամոյն եւ ներդաշնակ, հայն զգօն լիարատասան եւ լիասիրտ, լատինը խրոխտ եւ ուժգնամիտք ու ասորին մեղմ եւ աղերսական՝ լարուած առհասարակ զիրար զլելու յաղթասէր շեշտերով եւ պա-

րարտացած խտրական նախանձախնդիր հպարտ վանկերով, որոնց վրայ հակադիր աստուածային լուծեալք մը կը ծիծաղի վայրին չա՜նայ հոգին խոնարհ ու վաե՛մ . . . :

Մանաւանդ Զատիկի ճրագալոյցին խուռնամբոխ արարողութիւնը, որ ամբողջ յարկերն եւ խուցերը լոյսով, պատրոյգի ձենձերով, հոգեխանդ աղաղակներով՝ կողողէ ու կը խեղդէ, աննկարագրելի համայնապատկեր մը կը ներկայացունէ : Գերեզմանի այդ լոյսէն կը լուցուն հազարաւոր ռուս ուխտաւորներու մոմերուն տրցակներն ալ, զոր այդպէս յաջորդարար իրարմէ վառելով եւ բաղմապատկելով՝ կը տանին մինչեւ իրենց բնագաւառները 15-20 օրուան ճամբայ՝ հոգիի պէս գուրգուրալով այդ բոցիկներուն վրայ : Ես հետեւեցայ այդ լուսակիր ամբոխին մինչեւ Ռուսաց վանքը, Սասունա՛ծ իմ, ի՛նչ պարզամիտ, մարդիկ ի՛նչ երկիւղածութիւն, ի՛նչ հաւատք՝ այդ գեղջուկ ռուսորեարին ճակատին վրայ եւ ուխտական սորեալ աչացը մէջ . . . :

Եննե՛ք ապա լոյս աչքով այդ բաւիղէն լոյսի, երթա՛նք Զիթենեաց լեռան ստորոտը, Ս. Կոյսին ստորերկրեայ Տաճարն ու Գերեզմանն ալ :

Ս. Կոյսին Գերեզմանն Երուսաղէմի արեւելակողմը պարըսպէն դուրս դէպի Գեթսեմանի ձորին վրայ է՝ Փրկիչի Ս. Գերեզմանէն 20 վայրկեանի չափ հեռու : Գեթսեմանի ձորն Երուսաղէմի ամէնէն անդրատեսիլ վայրն է, զոր 8-10 պատմական սրբատեղիներ, եկեղեցիներ, գերեզմաններ եւ դամբանական կոթողներ տխրապէս կը շէնցունեն աստանդ . . . հոն հեռուններն են ի հարաւ կոյս Արիսողո-

մի, Յովսափատի, Ջաքարիայի և Յովհաննու աւետարանիչին գերեզմանները : Տեղ տեղ չա'տ յորձախոր՝ այս տխրական ձորն ունի այրեր ու հեղեղաւաններ, որ ահաւոր պէսպիսութիւն մը կընծայեն խուն ձիթենիներով և անփառ գիւղերով պսակեալ իր եղբերուն :

Աւանդութիւն մը կըսէ թէ հոն՝ Յովսափատի ձորին մէջ՝ տեղի պիտի ունենայ վերջին դատաստանը . որով արեւելեան ժողովուրդք ծայրայեղ փափագ մը ունին հոն թաղուելու, և այս պատճառաւ ձորը մեծ մասով տապանաքարերով ծածկուած՝ ընդարձակ գերեզմանատուն մը դարձած է :

Ասոնցմէ առջին՝ Սողոմոնեան տաճարին հանդէպ հովիտին մէջ է Ս. Կոյսի հինաւուրց Գերեզմանը . խորունկ ստորերկրեայ խաչաձեւ չէնք մը : Յոյնք կաւանդեն թէ աշխարհի ամէնէն հին քրիստոնէական եկեղեցին է ան : Քառասուն ոտք լայն սանդուղքէ մը կիջնեմ բուն տաճարը, մութ քառակուսի խաչաձեւ մեծ տապանակ մը, զոր հաւրիւրաւոր կանթեղներ հազիւ այգի մը չափ կը լրջացունեն : Արեւելեան ճակատն է Ս. Կուսին պահպանեալ Գերեզմանը՝ ժայռի մը մէջ փորուած կոկուած և զարդարուած . վրան կայ սեղանաձեւ բարձրագիր մարմարիոն մը, ուր ամէն օր կը պատարագեն Հայք և Յոյնք (Լատինք բաժին չունին հոն) . Գերեզմանին հիւսիսակողմը կան երկու Հայոց սեղաններ, առաջնոյն վրայ կը պատարագեն Ասորիք ամէն չորեքշաբթի, երկրորդին վրայ Դպտիք ամէն ուրբաթ : Վերելք աստիճանաց կիսուն աջ կողմն՝ Հայոց պատարագամատոյց սեղան մը կայ, որ Յովսէփ Աստուածահօր կըսուի . դի-

մացը, կրկին սեղաններ Յունաց սեպհական, որ Յովակիմայ և Աննայի Գերեզմանները կաւանդուին : Այս ստորերկրեայ Տաճարին վրայ մինչեւ եօթներորդ դարը՝ կար բոլորակաձեւ մեծ եկեղեցի մը յանուն Ս. Կոյսին : Իր մեկամաղձիկ խորութեամբն իր տխրական պարզութեամբն և մայր խորհրդաւորութեամբն և հնութեամբ՝ այս ձորածածուկ սրբուհի եկեղեցին՝ թուեցաւ ինծի քրիստոնէականագոյնն և ամէնէն առաքելական եկեղեցին Երուսաղէմի եկեղեցիներուն, որոցմէ ա'լ ժամ է ելնել՝ մոնելու համար աւելի՝ հանրաշխարհիկ, աւելի՝ ծեր հրապարակներ ու սրբավայրեր, ուրկէ եկան անցան նահապետներ, մարգարէներ, քահանայապետներ, քերթողք և իմաստասէրք . թա'տր աստուածաշնչական լա'յն տեսլեանց սքանչելեաց և մեծագործութեանց :

15/28 Դեկտ. 1901

ՍԻՈՆ ԵՒ ԱՆՔՆՆԵԼԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾ

«Գեղեցիկ դրիւք ցնծութիւն ամե-
նայն երկրի, լեա՛ռն Սիոն»

Սալմ. ԽՁ. 2. ըստ ԵԲԴ.

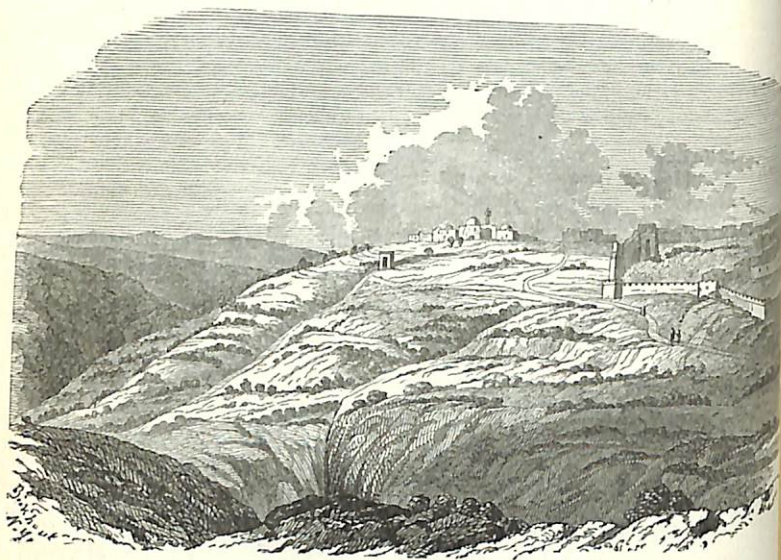
ՍԻՈՆԸ:

Երուսաղէմի խոնարհ բարձրութեանց ա-
մէնէն խորխորն ու վաղրնջականն է Սիոնն՝ ինք
ստուգաբանեալ քաղաքիւնը (-), Ս. քաղաքին կա-
պիտողը, որուն աջակողմն ուրուացած կեցած է՝ իր-
րեւ միւս Տարպէյ մը՝ Փեհնի (Հինովի) տխուր ձորը
ժայռուտ, անջրպետելով Սիոն լեռը Չար խոր-
հուրդի լեռնէն (Բ)։ Յերուսաղէմերուն այդ հին միջ-
նաբերդը՝ Սիոն՝ այժմիկ տժգոյն ամփիթատր մըն
է վանքերու և վանիկներու, մշակեալ ու անմշակ

(-) . Սիոն՝ քաղաքիւն ըսել է :

(Բ) . Չար խորհուրդի լեռն՝ այսպէս կոչուած է ըստ նոր
աւանդութեան մը (14րդ դարի)՝ թէ կայիափայ, որ այս լեռան
վրայ ամարանոց մը ունէր, հոս խորհուրդ ըրաւ Հրէից հետ
Յիսուսը բռնելու համար:

հողերու, դժպէի խնդրունդներու, պարբարականութեան և հնախօսական աւերակներու, որոնց վրայ կը նային՝ հակադիր ու կրօնապահ պերճութեամբ մը՝ Դաւիթի լայնալէմ բերդն ու Ս. Յակոբի մեծատարած վանքն Հայոց ։

ԼԵԱՌՆ ՍԻՈՆ

Հրեաներուն Տակիտոսն՝ Յովսեփոս՝ կը հաստատէ որ «Սիոն և Ագրա կեցած էին իրարու դէմ՝ բաժնուած ձորով մը, որուն կը յանգէին տուններուն շարքը» ։ Սիոն, գէթ մինչև Քրիստոսի թուականը, էր հին քաղաքին ամենէն բարեզարդ ու նշանաւոր մասը ։ Սիոն՝ Երուսաղէմի նախապատիւ վայրն էր ի հնումն՝ գրաւեալ հոյակապ շէնքերով ։ Անոր վրայ էր ճարպիկ Յերուսաղէմը ։

ընդ միջնաբերդը, որ ընդ երկար ճայնատուր եղաւ Իսրայէլի և որ ի վերջոյ առնուեցաւ Դաւիթ մարգարէէն (Թիւք, ԺԳ. 29. Յովսեփոս ԺԵ. 63. Դատաւորք Ա. 21) ։ Ինք Բեթզեհէմցի մեծ մարմնաքնարն՝ հոն շինեց իր բնակարանը ։ Հոն՝ Սիոնի վրայ դարձեալ՝ թաղուեցան Դաւիթ մարգարէն և իր յաջորդներէն 14 անձինք ։

Սիոնի այս հնաբանական բարձունքին վրայ կառուցուած ծայրաքաղաքն՝ հետզհետէ առած է՝ չափ մը անուններ ։ Յերուսաղէմներուն ատեն՝ ըսուեցաւ Յերուս, ապա Երուսաղէմ կամ Յերուսաղէմ ։ Յովսեփոս կանուանէ զայն «Վերին քաղաք»՝ յաւելլով նաև թէ իր ժամանակը ճանչցուած էր ան իբրև «Վերին վաճառանոց» ։

Այժմ իսկ՝ Սիոն միշտ բարձր ըմբռնուած է այս սուրբ նահանգին լեռներուն մէջ, և իբրև այնպիսի՝ կըրնայ բարձրացունել զիս ալ Ս. Յակոբեանց բարձրադիր վանքին այս ցածուն և նուիրական խուցերուն մէջէն, ուր կը բնակիմ քանի ամիսէ հետէ՝ թառած իբրև մեղու յոտայնի և ինկա՛ծ ալ կաւա՛ւ միտքի ու սիրտի բաւական բարձրութենէ մը ։ այո՛, կըրնայ բարձրացունել զիս ալ պահ մը գէթ կրօնքի ներող թեւերուն թոյլատրածին չափ ։ Իր ճայնաւոր անունը՝ այդ վսեմ յաւիտենական թեւերուն վրայ՝ ո՛չ ապաքէն դարձած է տիեզերական ու բացարձակ իմն քան զԼիբանան և քան զՄոն-Պլան՝ Սաղմոսի և Շարականներու խնկածրար բանաստեղծութեամբը ։

Ինք՝ հին ատենէն ամենէն բարձր ու հիմա ամենէն վսեմ մասն է այս քաղաքին՝ իր ամուր դղեակներովը, պարիսպներովը, գերեզմաններովը

Խոնարհ, տոգոյն, ելեւէջաւոր սեմական այս բանաստեղծութեանց մէջ՝ ինք անխոնարհներն Սիրոն՝ միշտ վեհ և վսեմ կը թուի՝ նոյն իր անբաժ և պատառատուն կալուածներովն իսկ, մանաւանդ անոնց որ աստուածաշնչական սիրով մը բերուած են միանգամ իր անցելոյն իր պահպանողական սուր պատմութեան. միայն Սաղմոսը կը բաւէր պահելու համար զինքն՝ իր այդ վեհութեան ու վսեմութեան մէջ: Քրիստոնեայ վանականներ շրջապատած են Սիրոնի այս անբաժ ու խորհրդաւոր կալուածներէն կարեւոր պատառներ՝ նոր անջրպետներով. ասոնց մին՝ Օգոստինեանց ստացուածք՝ կը պարունակէ քանի մը մէդր խորութեանց մէջ թաղուած Դաւիթ մարգարէի ժամանակէն աշտարակներու և պարխապներու հնածոներ, զոր պեղելով քննած ճշգրտած և ապա նորէն հողածածկած են: Միւս մը՝ ստացուածքն է հայ վարդապետի մը, որ դոց գիտէ բովանդակ Երուսաղէմի ու շրջակայից տեղագրութիւնն և մանրամասն արժէքներն հողերուն և շէնքերուն, ու կը թուի վայրն հռոմէական բաղանիքի մը կամ ապարանքի մը՝ իր անձաւուտ ներքնադիրներովն և գեանասեռակներովը, զորս անձամբ քննասիրեցինք երկու ամերիկացի երկրախոյզներու հետ՝ յոտից ցգլուխ փոշեմուտ և խաւարամուտ: Ասոնցմէ ասպարէզ մը վերն է՝ Սիրոնի ճիշդ առաջին կատարին վրայ՝ Դաւիթ մարգարէի և Սողոմոնի գերեզմանները պարփակող լայնադիր կառոյցն առասպելական, որ կըսուի Սիրոն-Վերնատուն և ուր կը բնակի պահակօրէն առանձնաշնորհալ ընտանիք մը արար՝ Սիոնցի անունով:

Հինդարեան և միջինդարեան շուրջ շէնքերու մէջ՝ այս Վերնատունն ունի միջինդարեան խրթին դղեակի մը երեւոյթն և իսկութիւնը կարկառուն, վիպական, կրօնական ու կարի պատմական և խորհրդական, սեմ բաւիղ մը աստուածընկալ՝ Մեկքիսեդեկէն, Ադոնիսեդեկէն ի Դաւիթ, ի Սողոմոն և անտի ի Յիսուս, ի Հոգին Սուրբ և ի դարն քսաներորդ ամենայն մը. Սիրոն-Վերնատունն այդ հին կարի՝ հին օրերէն ցայսօր եղած է՝ խրթն անհատոյց և ամենաստացիկ բաժին մը ամէնուն, Հայուն, Հրեային, Յոյնին, Լատինին ևայլն, որ իւրաքանչիւր իր տեսակէտէն կուգայ նկատել ու խորազննել զայն իր այժմու թանգարանացեալ ձեւին տակ: Այդ Ա. Թանգարանին պատմութիւնն է՝ որ կուզենք համառօտել հոս ըստ առձեռն տուիքներու:

Սիրոնի այդ դղեակը՝ քրիստոնէութեան առաջին թուականներէն ցայսօր ծանօթ է այդ Սիրոն-Վերնատուն անունով, և աւելի հին դարերու՝ էր դղեակ անառիկ, թերեւս նուիրագործեալ՝ Քանանեան նահապետի մը դիրքով (—):

Սիրոնի մէջ էր այն աւազանը, որով Ս. Կիւրեղ մկրտեց նորադարձ հաւատացեալներու բազմութիւնը: Այդ աւազանն ապա Հայոց Ս. Յակոբայ տաճարը բերուելով՝ կը պահուի ցարդ Ս. Կիւրեղի նուիրուած սեղանին ներքեւ՝ Ս. Ստեփանոսի հին պահարանը: Հստ Յոյն-արարացի պատմիչի մը՝ 15րդ դարուն Նիքոլոս անուն Թրանսացի կրօնաւոր մը գալով Երուսաղէմ՝ իջեւանեցաւ Սիրոնի վանքը, որ չա՛տ ճոխացած էր յայնժամ եւրոպական պետութեանց բնծաներով. կային հոն 24 լատին

(—). Գերեզման, սպաւն:

կրօնաւոր, և զլիաւոր կեդրոն ու իջեւան էր արեւմտեան քրիստոնեաներուն : Այնուհետեւ հետզհետէ ուրիշներ տիրեցին Սիոնի՝ մանաւանդ Դաւիթի և Սողոմոնի տապաններն հոն գտնուելուն նախանձաւորութեամբ :

Դարձեալ՝ Մարինոս Լատինը կը պատմէ Սիոնի վանքին համար Ս. Երկիրին պատմութեան մէջ՝ թէ Երուսաղէմ պարբսպուեկով (1560-61)՝ այդ պարիսպէն դուրս մնաց Սիոնի վանքը : Սիոնի այդ գլուխ չէնքն Երուսաղէմի պարիսպին դուրսն է՝ դրակից Հայոց Ս. Փրկիչ վանքին . Յիսուս հոն կերաւ Պատեքի գառնը վերջին ընթրիքին և հոն աւանդեց Պատարագի խորհուրդը . հոն լուաց աշակերտներուն ոտքը . հոն ժողովեցան անոնք, և Ամէնասուրբ Հոգին հոն հանգչեցաւ առաքեալներուն վրայ և լեցուց անոնք շնորհներով : Հոն էր վերջապէս Առաքեալներուն և անոնց յաջորդներուն ժողովարանը՝ մինչև որ շինուեցան Ս. Տեղեաց յատուկ Եկեղեցիներ : Ինք Մովսէս հայ պատմագիրն ալ՝ կըստորագրէ Սիոնի ժամանակակից եկեղեցին այսպէս «Ս. Սիոն եկեղեցին» միով ասպարիզաւ բացադոյն է ի Յարութենէ՝ 100 կանգուն յերկայնն և 70 ի լայնն, 80 սեամբք կամարակապօք և չի վերնատնօք, այլ թարբ կապեալ է փայտեայ և պսակ փշոյն կայ ի ձախ, որ եղին կենարարին ի գլուխ» : Բայց հիմայ չիկա՛յ այս եկեղեցիին հետքն անգամ :

Այժմ եւս՝ աւելի բարեկամ հայերուն հետ՝ Սիոնցի ըսուած արարներն են որ կը բնակին այդ դղեկաձեւ վանքին մէջ : Անդրազ առաւօտ մըն էր՝ որ ես ալ թեթեւ պատրաստութեամբ և ազ-

գարարութեամբ այց ելայ անոր՝ աշխատաւորս յաղթանուն դպիրին հետ, ու մտնելով խոշոր ու կոշկոռ դռունէն ներս՝ անցայ կամարակապ մեծ գաւիթն անշուք, ու ելայ՝ ձախակողմի սանդուղքէ մը՝ նուիրական վերնատունը :

Խորհրդարանական ու անողջակէջ մաքուր պատարագի մը տաճին ստեղծական կայծն արձակող այդ աստուածաշնչաբանին սեմէն ներս մտնելուս ատեն՝ ապո՛ւշ և անաղդական սարսուռ մը աշխարհակալեց իմ վրայ . սարսուռ մը տարտամ՝ նոյն անորակելի . բուն վսեմներն ապշեցուցիչ են, և իրր այնպիսի՝ չէ հնար որակիլ զայնս բայց միայն բառովն աւսուածային : Վայրը՝ վեց եօթը քառակուսի մէդր տարածութեամբ սրահ մըն է՝ ճակատը պատշգամբէն բարձրացած և խուռացած արաքական գերեզմանով մը, որ Նառչայած արաքական գերեզմանով մը, որ Նախաշէխինն է, կըսուի : Մէջտեղը կան քանի մը բռեալ ցած սիւներ կորնթական, արեւելեան կողմը խորանաձեւ կիսաշրջանակ մը և արեւ. հիւսիսի կողմն երկու վերնայարկ խուցեր, որոց միուն մէջ կայ երեք մէդրի երկայնութեամբ և արաբական անկուածոյ արձանագրութիւններով Դաւիթ մարգարէին տապանին նմանօրինակութիւնը, ո՛րը միայն տեսնել ներուած է այցելուներուն եւ հրեայ հին դրանը կից՝ կերեւի աշտարակաձեւ կաթողիհին կէով մը բեմաձեւ բան մը, ուրկէ կիջնուի, կըսեն, Դաւիթի և Սողոմոնի բուն տապանատեղիները (—) :

(—). Ըստ ընկալեալ աւանդութեան և ըստ Յովսեպոսի՝ այսպէս, բայց հաւանական կարծիք մըն ալ կայ՝ թէ միջնաքաղաքը և Դաւիթ մարգարէի ու Սողոմոնի գերեզմանները արե-

Այս պարզ հներեւոյթները պարունակող գմբէթներուն ներքեւ կը սկսիմ խոսիլ, ամօթիւած հոգեւեանութեամբ մը, նուիրագործեալ հաստատեալ և անմահացեալ ընթրիքի Ս. Խորհուրդին վերայ, որ սկիզբն առաւ հոս՝ այս սիոնեան բարձր ու անփառ յարկերուն մէջ՝ փառքի գազաթնակէտն հասնելու համար ամէնաշքեղ տաճարներու մէջ ու ամէնէն փառահեղ խորաններու վրայ: Հոս չէր որ մարդկային ամէնէն նախնական զգացումներուն եւ ներշնչումներուն մեծ Տեսիլը՝ լծորդուելով մարդկային ամէնէն խորունկ հին ու նոր փիլիսոփայութեանց հեա եւ տարրակցելով ներդաշնակուելով անոնց՝ հին և նոր կտակարաններու մէջ Ս. Հոգի, Ս. Շունչ, Ս. Իմաստութիւն, Ս. Զօրութիւն, Ս. Բան Աստուծոյ ըստածը՝ անձնաւորեալ իմն . . . իջաւ, ներգործեց, հրեղինաբա՛ր մաքրեց և խորոյն Աստուծոյ տեսանող յարգարեց պարզ ու ձկնորս մարդոց և անոնց հետեւողներուն հոգիները: Աստուածաշնչեալ այդ յարկին մէջ՝ ես, ուխտաւոր իմաստասէր, կրեցի սօսաւիւնը չէզոք և խորունկ խորհուրդի մը, որմէ ծնունդ առին աճեցան ու երկնաբերձ ճաճանչաւորեցան այնքան նուրբ խորհրդաբանութիւններ և կրօնք մը մաքուր և ամէնախորհուրդ:

Ահ, այն սկիզբներն որչա՛փ պարզ ու սրբագ-

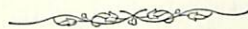
ւելեան (տաճարին) բլուրին հարաւային մասին վրայ էին, որ կը կոչուէին նաև Ոփէլ. այս կարծիք՝ համաձայն է վայրին բնական պայմաններուն, համաձայն է Հին կտակարանի Պատմական գիրքերուն և Ոփէլի վրայ եղած հնարանական գիւտերուն, և հաստատուած է հնագոյն յետ—աստուածաշնչական աւանդութեամբ. (տե՛ս JEncyclopoedia Biblica, 1901 Vol. II.):

րող են, և մեր խորհուրդներն ալ որչա՛փ բարդ և խորունկ՝ թերեւս որպէս զի աւելի աչքի զարնէ աստուածային պարզ բարձրութիւնը:

Այսպէս փիլիսոփայի մը հոգեհարս արտմութեամբ՝ թողուցի՛ հոգիի ու ներշնչութեանց այդ պահարանն ալ իր արդի փիլիսոփային ձեւին մէջ, և իջայ վար՝ արար և հայ ուղեկիցներու առաջնորդութեամբ, ելնելու համար այդ բարձր բաւիղներուն մէջէն՝ մրմնջելով աղանիւի ցածուն միամտութեամբ:

« Անքննելի՛ Աստուած »:

1¹⁴ Մարտի 1902

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՄ ԼԵԱՌՆ ԶԻԹԵՆԵԱՅ

« Եւ օրհնեցին, եւ ելին ի Լեառն
 Զիթենեացո՛ր. Դ՝ Կ՝ Լ՝ Գ՝ 30 :

ԵՂ. ՓՈՒԽՄԷՆ ճամբայ ելածս օրն՝ ուխտա՛ծ էի անգամ մը ելնել Նաբաւ լեռը, և անոր իբր անկոխ սրբութեամբը կնքել ուխտս քաղաքամուտ : Նաբա՛ւն, ուրկէ միայն հնար է մահացուի մը տեսնել մեծ-վսեմը . Աւետեաց բովանդակը :

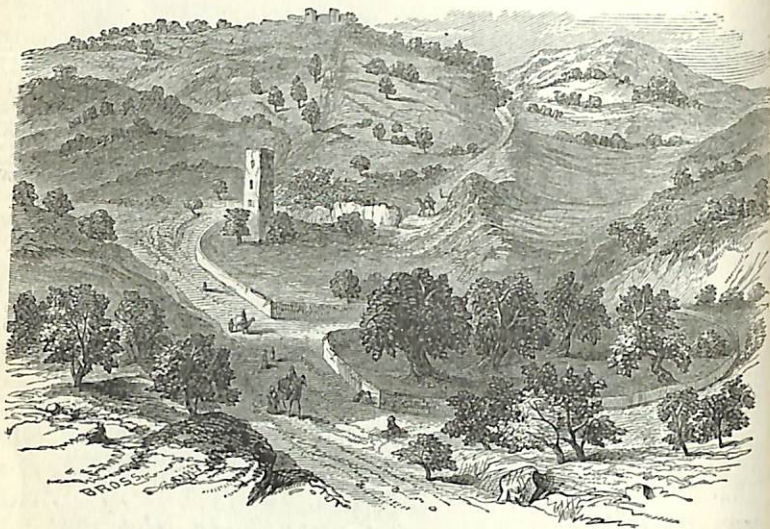
Նաբա՛ւն, այո՛, պիտի ելնէի, ուր դեռ շատ ոտք կոխած չէ, ինչպէս կը լսեմ :

Աւետեաց երկիրին ամէնէն կարեւոր մասերը տեսնելէ հտքն յապուրակի՝ Նաբա՛ւն, այո՛, ուր մեծ օրէնսդիրը ձգեց իր վերջին հետքը, և խնդրեց իր վերջին լոյսն՝ ի փակել գիտնալոյս աչացը^(*) : Այլ դեռ արժանի չեղայ անոր. Ս. Յակոբեանք

(*) . « Զի աչք ըզլոյս խնդրեն անձկաւ ի մահուն ,
 Աւ փախըստեայ հառաչեալ լոյսն հուսկ անհուն » :
 Հոգիի փախըստեայ Գերբաշտի :

կարի՛ խարըսխեցին զիս հոս՝ Սիրոնի անբա՛ւ բաւիղ-
ներուն մէջ . դեռ քաղաքի մէջ եմ՝ ու քաղաքի
կրկուտները կը ժողվեմ՝ ծանրացեալ պանդխտու-
թեան մը կարօտներով :

Եթէ չկայ Նաբաւն ամպածրար՝ սակայն այս
երեք անգամ է որ սրտակաթ ներշնչութիւններով

Լ Ե Ա Ռ Ն Զ Ի Թ Ե Ն Ե Ա Յ

կենեմ այն փոքր լիւր, որ մեծ փրկիչին, Յիսուսի,
Նաբաւն ու հանգրուանն եղաւ՝ անդորր ընդար-
ձա՛կ և խոնա՛ր՝ իր մեծվայելութեամբը: Մարգա-
րէից ատենն ալ ունեցած էր ան իր սուրբ փառքը-
անոր համար է որ Եղեկիէլ կըսէ « Եւ ամբարձան
փառք Տեառն ի միջոյ քաղաքին և կացին ի վե-
րայ լերինն , որ էր յանդիման քաղաքին » (—) :

(—) . Եղեկիէլ ԺԱ. 23:

Երեք անգամ համբարձայ Համբարձման այդ
սանդուղքէն , ու եթէ երեք հարիւր անգամ ալ
եղնեմ՝ չպիտի յագենամ , զի կրօնապէ՛ս աշ-
խարհագրապէ՛ս ու բանաստեղծօրէ՛ն՝ սքանչելի է
այդ կախաղնաւոր ամբարտակը , նիւթացո՛ւմ մը
աւետարանական սուրբ բանաստեղծութեան : Ա-
ռաքեալներէն մինչեւ Հերոնիմոս , Յուստինոս ,
ասոնցմէ մինչեւ Տանկրէտ , քանի մը հայ Հայրա-
պետներ , Իգնատիոս Լոյոլա , միջին դարու սուր-
բերն և անտի ցայսօր բոլոր մեծ վկաները , սուր-
բերը , նուիրական կարաւաններ , հայրապետներ
ու վանապետներ հո՛ն ելած , պաղատած , համբու-
րած և աստուածարած են՝ առնելով «Սուրբ խան-
դըն՝ արփուոյն կաթումն , երկնից համբոյն յողջոյն
գեղոյ» . առնելով նովին՝ հոգի կրօնից և հոգեկե-
ցոյց հաստատութեանց համար սուրբ և խաղաղ
թելադրութիւններ :

Ինք՝ սիրոյ կրօնքին անմահ Հայրը՝ ստէպ այդ
լերան վրայ կը մեկուսանար , կաղօթէր , կը մար-
գարէանար և կը քարոզէր վսեմ բանը :

Խանդի , սիրոյ , գեղոյ և խաղաղութեան այդ
քնարերգական լոյս օթեւանը՝ կը բարձրանայ (—)
Երուսաղէմի արեւելակողմն՝ իրրեւ կէս մղոն հե-
ռաւորութեամբ և անբացատրելի խոնարհ գեղեց-
կութեամբ մը , զոր միա՛յն նկարչական վրձինով
հնա՛ր է պատկերացունել : Գիթսեմանի նուիրա-
կան պարտէզէն և Կեղբոնեան վաղեմի ձորէն մին-
չեւ ի կատարն Զիթնեաց՝ իրրեւ քսան վայրկեանի
զառ ի վեր ճանապարհ մըն է՝ անկիւնաւոր պար-
տէզի մը երկու կողմէն , որ կը գրաւէ իրր ամ-

(—) . Միջերկրականէն 830 մէդր բարձր է :

բողջ սիրտը լերան առաջին կատարին : Այդ անկիւնակալ ճանապարհներուն շուրջը կը դարձարեն ռուսական , լատինական , յունական պարտէզներ ու եկեղեցիներ , որոնց իւրաքանչիւրը կը ցուցադրէ իրենց ցեղական յատուկ ճարտարութեան թիւքերը՝ չորսապատեալ ցանցաւ ձիթենիներէ ու եւրոպական ընդարձակ գերեզմանատունէ մը : Լեռան առաջակողմի կատարը՝ նկարչօրէն բունած են արարական գիւղ մը , ռուսական եկեղեցի մը և մզկիթ մը , ու ահագին զանգակատուն մը , որ ամբողջ շուրջ շէնքերն ու պարտէզներն՝ հանդերձ լերան այդ կատարովն՝ երկինքէն կախուածի նման կը ցուցնէ :

Այդ կախածոյ կատարը՝ հին ու նոր դարերու աչքերով՝ ուղղակի կը նայի արեւելքէն Մովսրի լեռներուն հովիտներուն և վաղափուլ աստուածաշնչական վայրերուն , որ երեսուն եւ աւելի դարերու աղի ու ծծմբոտ խոնաւութեամբ չաղուած մշուշով մը սքողած կըլլան յաճախ : Ռուսական մեծ եկեղեցիին մօտ համարձեւալ ահագին զանգատունէն վեր կեննէք՝ 272 նեղ երկաթի ոտքերով սանդուղքէ մը , որ զետեղուած է ինը քառակուսի մէթր լայնութեամբ և 60է աւելի մէթր բարձրութեամբ այդ աշտարակին մէջ : Կը յաջորդէք մէկ շունչով վերակախել՝ մեր 72էն երկու վարդապետներու հետ՝ այդ 272էն , և ահա կը գտնենք ինքզինքնիս ճշմարտապէս համարձեւան մը բարձրութեան մէջ՝ ճօճուն երկրուն և մոլորուն , ուր գլուխը կը դառնայ իրանը կը դեղեւի եւ աչքն՝ անսովոր պարզուած լայն ու ահեղ վայրին՝ կը կարօտի նորագոյն և մարդկայինէ վեր դօրու-

թեան . վայրին Տէրը դօրութեանց կօզնէ մեղի հոն ալ , և քանի մը վայրկեանի ոստուցիկ չփոթնեքէ ետք՝ կըրնանք չափել միտքով և աչքով՝ Պաղեստինի ամէնէն սուրբ և յարգի այս բարձանց վրայէն՝ երկօրեայ անհարթ ընդարձակութիւն մը և զայն ընդգոգող ընդարձակագոյն հորիզոն մը . արեւելեան կողմն՝ Համարձեւան լեռնէն մինչեւ ի ծովն Մեռեալ խիտ խիտ լերկ ու ամայի բլուրներ , խանձեալ ձորեր , անհրապօր ելեւէջներ՝ կը պարզեն տօգոյն անհարթութիւն մը , ուր աչքը դուր կը հետադառնէ վայր մը կանաչ կամ գեղջուկ հովանի մը դիւրիչ . ո՛չ երթեւել մը նշանակելի , ո՛չ երամակք այծերու կամ ուղտերու , ո՛չ իսկ շարժում մը կենդանական , կըրնանք ըսել : Ասիոյ այս եղբարական ցամաքներուն վրայ ամբողջական դրացի տապն և շնչմունք անապատական՝ իրենց պարբերական հոսանքով՝ դրոշմած բնակացուցած են սահարայական գոյն և բնութիւն մը անժպիտ : Այդ խոպան բլուրներուն անջրպետներէն է՝ որ ուրեք ուրեք կը ցուան Մեռեալ ծովուն աղափայլ պատառիկները , և կը խուսափին հուպ ընդ հուպ՝ անիր կրկներեւոյթներու մը պէս՝ տեղի տալով մովաբեան հսկայաշար լեռներու երեւոյթին , որ կը բռնէ բովանդակ հորիզոնն արեւելեան՝ անտեղիտալի սահմանազրուխի մը պարփակումով : Անոնց անոնց մէջն է ցանկալին Նաբաւ , զոր և կը նշմարենք միօրեայ այս հեռաւորութենէն իսկ՝ դատուցեալ գագաթի մը չորսանակեալ սրբութեամբը , Մովաբեանց հիւսիսային ստորոտն են Երիքովի ցածուն դաշտագետինն ու երազաւաղ Յորդանանը , որ կընթանայ ջրբեր սուրհանդակի մը փութկոտ անձնանոյ իրութեամբ՝

երկուստեք ջերին եւ անջրգի ատանց բաշխելով
փակագծեալ խոնաւութիւն մը բուսաբեր :

Այսչափ մը կը ցուցնէ մեզի առ այժմ Զիթեն-
եայ նուիրական կատարն՝ արեւելակողմէն, ուր եր-
բմն գունդ գունդ հին ցեղեր կը բնակէին՝ դաղթ-
եալ նախապատմական ժամանակներէ հետէ : Եւ
ատոնց համար էր թերեւս՝ որ, սողումոնեան քաղա-
քականութեամբ մը, իր հրաշակերտ տաճարը Մո-
րիա լեւան վրայ կառուցանելէն ետեւ՝ ինք իմաս-
տուն եւ խաղաղագործ որդին Դաւիթի՝ Զիթենեայ
լեւան վրայ՝ ալ շինել տուաւ սեղաններ Քամովսի
և Ամոնացւոց աստուածոց իւրեւ « զբարձունս սի-
րողաց » ըստ սովորութեան հեթանոսաց և « ան-
տառ ու բարձունք » պաշտող հեթանոսացեալ իս-
րայէլացւոց (—) : Ըստ այդմ նաեւ այդ լեւան ի
հնումն ամբողջակի ծածկուած ըլլալու էր անտառ-
ներով, չա՛տ հաւանաբար ձիթենեայ անտառներով,
որոնց ջով յիշատակարաններէն քանի մը հատ կը
կենան դեռ ստորոտները՝ մինչև 1000 տարուան
մօտ հնութեամբ ձիթենիներ :

Համբարձման կատարին արեւմուտքէն կերելին
նախ քաղաքն Երուսաղէմ՝ իր բովանդակ ստո-
րագելիքով և բարձրութիւններով, Տաճարին մեծ
հրապարակը, անո՛ր, Ս. Գերեզմանի տաճարին,
Հապէշներու եկեղեցիին եւ երկու սինաւոններու
ուռուցիկ գմբէթները, ուսական մեծ վանքին

(—). Maspero, Հնախոսութիւն Դ. տպագր. էջ 346, և Ա.
թագաւորութեանց ԺԱ. 5: Կան ներհուն հեղինակներ ալ՝ որ
Սողոմոնի այս գործը կընծայեն իր զաւաճեալ հասակին ուրիշ
ժողովուրդի կանանց սիրոյն և թելագործեանց, որ մարդե-
ցուցին իր իմաստութիւնը :

Մայր եկեղեցիին կոթիկ ու մանրիկ գմբէթացում-
ները, Էլ-Ագսայի նկուն տանիքը, քաղաքին
միւս անհամար գմբէթներն ու աշտարակները,
խառն ի խուռն խտացեալ տանիքներն ու քառան-
կիւնի պարիսպները, որ անձրեւի յաջորդող արեւ-
լոյսով մը կը գգնուեն վաղանց չողումի մը ժպիտը,
Սիոնի ժպտուն բարձանց վրայ Ս. Յակոբեանց
վանքին և դպրոցին զուսպ և կոկիկ գմբէթները,
որոնց հիւսիւսէն ալ վանքին երկու մեծակառոյց
օթէշները. ապա Յուդայի ու Եփրեմի քարուտ
խորուտ լեռները, Բեթղեհէմ իր բլուրներով և
դաշտերով, Ս. Եղիայի վանքն ու հսկայից դաշտը,
և Քերոնի արբանձմեան երկիրը : Զիթենեայ այս
արեւմուտք նայող գեղադիտակէ՛ն էր՝ որ ինք
Յիսուս անշնորհ Երուսաղէմի դառնալով գոչեց
« Եթէ գիտէիր դու գոնէ յաւուրս յայսմիկ զխա-
ղաղութիւնն քո, բայց այժմ ծածկեցաւ յերեսաց
քոց (—) » . խաղաղութեան Մեսիան հո՛ն կազանէր
յաճախ, հո՛ն կը հանգչէր օրուան յողմութիւննե-
րէն (Բ) . հո՛ն իր վերջին օրերուն ալ ըստ սովո-
րութեան երթալով գոչեց տրոմաբար « Հա՛յր եթէ
կամիս անցո՛ զբաժակս զայս յինէն (Գ) » : Այսպէս՝
Զիթենեայ այս պատմական երեսն՝ Յիսուսի անձ-
նական կենցաղին կցո՛րդ է չատ կողմերով, հո՛ն
մարգարէացած է (Դ) . հո՛ն ըսած է տասն կուսա-
նայ և հինգ քանքարի առակները (Ե) :

(—). Ըստ Ղուկասու ԺԺ. 42 :

(Բ). Ըստ Ղուկասու ԻԱ. 37 :

(Գ). Ըստ Ղուկասու ԻԲ. 42 :

(Դ). Ըստ Մատթէի ԻԴ. 5 — 51 :

(Ե). Ըստ Մատթէի ԻԵ. 1 — 30 :

Արաբացիք կանուանեն զայն Ճէպէլ-էլ-Դուր և Ճէպէլ-էլ-Ձէյթուն, և վրայի կ'որիկ գիւղն ալ էլ-Դուր (դուր՝ ըսել է թիւ կամ համարձու) . հարաւէն ալ կերեւին Երուսաղէմի զատուցեալ նորագոյն արուարձաններն եւրոպական, Յուդայի լեռներուն կցորդ բլուրներն ու ծառաստանները, և հիւսիսէն բլուրներու, դաշտերու, հովիտներու տողանցք մը փթթող, որ կը պարփակեն Դամասկոսի ճանապարհը զուարթագոյն պէսպիսութիւններով (վասնդի Երուսաղէմի հիւսիսակողմ երկիրներն հետզհետէ արգաւանդագոյն կը դառնան՝ մինչեւ որ հասնին ամէնարգաւանդ ստորոտները Լիբանաններուն եւ Անդիլիբանաններուն) (—) :

Շուրջանակի պարագիտուած այս երկօրեայ բովանդակութիւնը, իր ելեւէջաւոր անհարթութիւններով և բազմօք անձածկոյթ լերկութեամբը, զոր ձմեռները կը ծածկէ միայն արեգեղական խաղի (հողագոյն) հաստատ երանգը՝ լեցուն խիտ առ խիտ ցեղերու վէպերով ու միջոցներով՝ ձայնատուր կըլլայ խիտ ու խորհրդաւոր դարերո՛ւ մը, որ անցած են իր վրայէն՝ ակաղձուն մատենագրական և հնախօսական դէպքերով :

Զիթենեաց խաղաղական լերան գագաթը կը ցուցնեն դեռ Փրկիչ Մեսիային վերջին հետքը կրող քարը սրբանուէր (Բ)՝ օծուած միլիոնաւոր

(—). Դամասկոսի և շուրջանակի դաշնագետինն գրախօսանման գեղեցկութիւնն՝ այս կողմերն առածի կարգ անցած է, իսկ բերրի Լիբանաններու վեհութիւնն և փառքը՝ արդէն շատերէն երգուած են . այդ վաղեմի լերանց վրայ են 3—400 մայրիկներն, որ ունին 2000 տարուան հնութիւն :

(Բ). Այդ քարին միւս մասն ալ կը ցուցնեն էլ-Ագասի մէջ :

ուխտաւորներու համայններովը, քրիստոնէական նախկին դարերու շինուածոց և մոզայիզներու մնացորդներ, որոնց մէջ վաղընջուց հայն ալ ունի պատկառելի մասունք մը, Տէրունական Հայր-Մեր աղօթքն առաջին անգամ ստեղծող շուրթերէ արտասանուած սրբավայրը, ուր լատինք շինած են աղօթավանք մը՝ խոշոր տաւերով արձանագրելով հոն 30 լեղուով (Չինեթէն անգամ) Հայր-Մերը, և ուրիշ աւետարանական չէն ու անչէն յիշատակներ, որոնց շուրջը կը յածի Քրիստոսի խաղաղական հոգին՝ շընջելով խաղաղասիրու ձիւններն ու մէջէն :

Չանգակատունը, ուրկէ իջնելու վրայ ենք, ունի երեք անարդիլ կոչնակ . առաջին կոչնակին վարի շուրթերն՝ ունին 2 մէդրի չափ տրամագիծ, գլուխը 1 մէդր և բարձրութիւնը կը չափուի 1½ մէդրով : Այդ վրանաձեւ պղնձակուռ հսկային՝ երկու մէդրաչափ բռնուած լեղուն եթէ անգամ մը շարժելով խօսի՝ կարձակէ թո՛նկ-թանկ մը կիկղոպեան՝ լսելի իրրեւ բովանդակ Երուսաղէմի եւ Բեթղեհէմի նահանգէն մինչեւ Յուդայի բացական լեռներն և ի ծովն Մեռեալ՝ 9—10 Ժամու հեռաւորութեամբ . ինք Համարածման չահապ խօսնակն է, Երուսաղէմի մէջն և չրջակայքը վխտացող աղաղակող օրթոտքս կոչնակներուն նահապետը (—) : Կա՛յ երկրորդ մըն ալ՝ անկէ կիսով չափ փոքր . կա՛ն տակաւ փոքրրկացեալ երրորդ չորրորդ եւ

(—). Կը պատմեն թէ Պրմանիոյ մայրաքաղաքէն 3—4 Ժամ հեռաւորութեամբ եռապատիկ մեծ քան զայս կոչնակ մը կայ, որուն ահեղաձայն թնդիւնէն վիժուածներ պատահելով՝ այժմ արգելուած է հնչեցունել :

հինգերորդներ, որ այս ձայնական պալատին անի-
պարանոց պատգամատուններն են :

Բարձրութեան վրայ այդ բարձրութենէն կիջ-
նենք վար (—)՝ յանդգնելով յիշատակագրել անոր
հարաւային ճակատը հին սո՛ւղ ոճով՝ ՀԱՍՍԻ՝, ՀԱ-
ՅԵՑԱՅ, ՀԻԱՅԱՅ, ԿԻՅՆԵ՛նք նաեւ արագ արագ՝
տօնազգեստեալ այդ անուշակ լեռնէն ալ՝ թող-
լով ուրիշ անգամներու աւելի ներշնչական վե-
րելքներ :

Օրե՛ր ետքը՝ նորէն ելայ այդ լեռը, բայց մի-
այնակ և աւելի երկայն ու գեղեցիկ ճամբայէ մը,
որ կառքով կը տեսէ կէս ժամ և որ երկուստեք
սանձառուած է ցորենի հովասուն արտերով և քա-
նի մը վիղլաններով. անոնց մին սեպակահաւութիւն
է անդլիայի հարուստ տիկնոջ մը, որ ամէն ձմեռ
հարստութիւն, ամուսին, զաւակ ու բնակարան
ձգելով՝ կուգայ միայնակ բնակիլ հոս. զնացի իր
տունը, և պատուուեցայ ալ իրմէն կէս ժամու զը-
րուցատրութեամբ. ունի ընդարձակ բուրաստան մը
և արաքական ճաշակով շինուած սրահ մը և ըն-
դունելութեան սենեակ մը, ուր թանգարանի մը
չափ հնութիւններ ի տես դրուած են, Շէնքն՝ իր
կցորդներով և պարտէզներով՝ 10-15000 անգղի-
ական ոսկի մը կարժէ, իսկ հոն բուսած անյոյզ
խաղաղութիւնը կարժէ միլիոն մը սթերլին :

Եւ զի այս անգամ միայնակ ելած էի այդ
յիսուսեան լեռը, ներանձն հոգիս միայն ունենա-
լով ինծի ուղեկից, կըրցայ աւելի աննկատօրէն
դիտել իր բնածին ու կոծածին վայելչութիւններն

(—). Այս զանգակատունը՝ Պաղեստինի մէջ ամէնէն բարձր
հայեցակէտն է :

և հոգենորոգ ներշնչութեամբ դուրս տալ՝ զճա-
նապահայն՝ ինչ որ ներսէս՝ կը բղխէր անջա-
նարուե՛տո՝ մաղթանք, աղօթք, հոգեխօսու-
թիւն, բանաստեղծութիւն և փառաբանութիւն :
Այդ սրբեալ և սրբանուէր բարձանց վրայ մարդու
սիրտն անձանօթ թափով մը դուրս կը պոռթկայ
կայծակի ծախիչ անալատութեամբ՝ եթէ բաւակա-
նապէս մաքուր կամ մաքրուած է արդէն աշխար-
հազրադ կիրքերէ. հոն ներշնչական խանդն՝ աւ-
լունի վեհութեան կը հասնի, հոգին կը պայծառա-
կերպի և մարմինը, չուրջ անքիծ սննդով՝ անդորր
օդով և ստածիչ լոյսով՝ պարարեալ, կառնէ զօ-
րութիւն նոր, երկօքին միալուծ ներգաշնակու-
թեամբ տալու Ամէնակալին մեծ փառքը : Այսպէս՝
երկու անգամ երանացայ ելնելու ատենս այս ե-
րանաւէտ լեռը, եւ կեանքիս մէջ ինչ որ ունե-
ցած եմ ներշնչում, գաղափար, զգացում, կա-
թում սիրոյ՝ չեն իւրնար հասնիլ հոն զդացածիս .
ամբողջ տեղատարափ մը ամբիծ իմաստներու հրա-
կայակ կանցնի կը մրբիլի հոգիիդ նուիրական յար-
կերէն ներս, և հոն փայլակնարար դառնալով ու
սրբելով ինչ որ կայ դեռ երկրաքարչ ու արեղծ՝
նոյն և աւելի՛ թափով դուրս կարտաբերի զրեթէ
նոյն և աւելի՛ թափով դուրս կարտաբերի զրեթէ
անդիտակից աստուածխօսութեամբ մը. հոն եր-
կինք երկիրի հետ կը զօրակցին մարդը՝ մեղանչա-
չակա՛ն տառապեալ մարդը՝ սրբելու սիրտիւ
համար. այո՛, այդպէս երկու անգամ, և այդպէս
ժամ մը խօսած եմ ընդ Աստուծոյս ի խորոց սրբիս .
և արդ բառ մը անգամ չեմ յիշեր անոնցմէ. ա՛յս
իսկ նշան մը չէ՞ թէ ինչէ աւելի ինչէ դուրս զօ-
րութենէ մը կը բղխէին այդ իմաստք ու բանք՝

ինչ որ ալ բանն ու քրթմնջեն մեր նիւթականք՝ կամ անոնք, թէ՛ նիւթական թէ՛ հոգեկան, որ միա՛յն անձնիւր ներդոյ հոգիին բնական ու ստա-
յիկ տրամադրութեանց կընծայեն այսպիսի երեւ-
ոյթները (—) :

Զիթենեաց այս հոգիացունող լեռն ունի երեք կատար լայնանիստ, առաջինն՝ արդէն նկարագրե-
ցինք, երկրորդը՝ որ շարունակութիւնն է առաջի-
նին՝ չունի, քանի մը չէնքերէ զատ, ուրիշ ձեռա-
կերտ, այլ շուրջանակի արտորայք եւ բնութիւն
կը գահեն հոն անդորրական շնչմանց որրանին մէջ.
երրորդ սարը, որուն վրայ է անգլիոհնին ապա-
րանքը, բոլորովին իր բնական վիճակին մէջ է եւ
ունի՝ հակառակ այս կողմերու ժայռոտ լեռներուն՝

(—). Բէռ Տիտոն՝ մեծ Դոմինիկեանը, որ Ֆրանսայի հա-
մար քաղաքականապէս ալ Քրիստոնէութիւնը փաստաբանեց
այնքան խոր եւ պարզ հաւատքով՝ 1880էն 1896 Պաղեստինէն
գրած նամակներէն մէկուն մէջ՝ ստպէս կը շեշտէր Ս Երկիրին
աւետարանական վայրերուն ներշնչող կենդանութիւնը :

« Յիսուսի քարոզած երկիրը՝ դեռ կենդանի երկիր մըն է :
Ան տակաւին միշտ թարմ կը պահէ հետքերն ու յիշատակ-
ներն Անո՛ր, որ քրիստոնեայ աշխարհ մը, անոր բարոյականն եւ
կրօնական քաղաքակրթութիւնն ստեղծեց եւ որ կենդանի կը
պահէ մեր հոգիները : Ես արտասուելով համբուրեցի Գողգո-
թայի ժայռերն ու պատանաստեղին, գնացի եւ համբուրեցի իր
ոտք կոխած բոլոր սրբավայրերը, եւ լսեցի հոն իր ձայնը, եւ զգացի
իր բազում կենդանութիւնն առ իս բացուելը եւ թուեցաւ ինծի կենակ-
ցել իրեն հետ : Աւետարանն հո՛ն իմ խիղճիս մէջ կը թափան-
ցէր ու կը հոգեխնար, նոյն իսկ Աւետարանի տեսարանները լոկ
պատմութենէն նկարագրածս ատեն՝ ռիւտս ու խիղճս բոլորովին
արձակ կը թողուէր հեղեղօրէն յիս արշաւող սատուածային
զգացմանց » : Revue des Deux mondes, 1902 march 10ի պրակ էջ 271.

սովորականին չափ վարելահող, զոր ամբողջապէս
սերմնացանած են : Աւազանածեւ հովիտներու մէջ
քանի մը ձիթենիներ՝ կը յորինեն չրջիկ անցորդ-
ներուն հանգստեան օթեւաններ, եւ լայն պողո-
տան, որ կը սպիացունէ ամբողջ լեռան քամակը,
կանջրպետէ Զիթենեաց արեւմուտքի երեսն արեւ-
ւելեանէն, որ ներհակովին զուրկ է արեւմտեանին
գեղազարդութենէն :

Այսուին եւ ձմրան՝ Զիթենեաց լեռը կը հագնի
ամալի հողագոյն մը՝ ուրեք ուրեք մշտադալար
ձիթենիներով միայն յուսանող. Հա՛յք ալ ունին
հոն Երուսաղէմի վրայ նայող ձիթենեաց պարտէզ
մը, ուր երբեմն դպրոցի աշակերտք եւ երիտասարդ
վարդապետք զբօսնուլ եւ հովանալու կերթան.
Իսկ գարնան սկիզբն իր երեքսարեան գեղեցկու-
թիւնը կը զգենու հուրք անյոյզ եւ թափանցիկ կա-
նաչ մը, որ լեռան ամիրթատրիկ չրջալսարներուն
բերումով կը ցոլայ ամէն կողմէ՝ իրրեւ բուսական
ընդոյր հանդիսագրութիւն մը կամ որպէս գար-
նային նախողջոյն մը նուիրական՝ արձակուած
կրօնքի վսեմ տաղաւարէն :

Զիթենեաց այդ վսեմ տաղաւարն ամբողջօժեալ
Համբարձման միջոցերով առաւօտէ առաւօտ Սիոնի
մայր բարձունքէն դիտողի մը կը թուի իրրեւ
տապան մը խաղաղութեան, որ ահա ձամբայ կենէ՝
ընթանալու համար մինչեւ իրիկուն ընդ աշխարհ
բովանդակ, եւ չրջարերելով սփռելու ընդ լնաւս
հոգին իր խաղաղութեան. իրիկունէն իրիկուն ալ՝
հիւսիսի կողմէն վերադարձած այդ անդորրական
արշաւէն՝ կարծես խաբըսիւնու վրայ է թեւաբախ
թեթեւութեամբ՝ իր բնիկ աւազանին մէջ, վաղիւ

և միւս վաղիւ բոլորելու համար խաղաղութեան միւս շրջաններ : Այսպէս ահա՝ թռուցիկ թեթեւոտն և թեթեւացեալ այդ լերան վրայ կայ անընդհան հրապոյր մը, որ կանգրադառնայ միշտ անոր թէ՛ անունին թէ՛ երեւոյթին թէ՛ էոյթին մէջ :

Երանակա՛ն այդ հրապոյրը քանի՛ լուռ հմայք չէ ներշնչած ինծի՝ քանիցս Ս. Յակոբեանց խորոտ տանիքէն և արուեստագէտ Գեր. Մամբրէ Սրբազանի (—) դերասանն՝ արեւագալի և արեւամուտի վճիռ մթնոլորտով արբեցիկ՝ կը դիտէի լռիկ մընջիկ խաղաղութեան այդ ամբարտակին ամպամերձ գլուխն և իրանը սրբազանեալ, որոճալով օրուանս հոգեբուն և առաջագրեալ բացառիկ դալափարներու մը չէզոքացումին վրայ . քանի՛ ներշնչուն հայրեր ու վանականներ ալ՝ այդ տոհմային տանիքէն՝ ինչ չա՛տ առաջ՝ չեն հմայած ու թափած իրենց խանդը քերթողական՝ մատենից հաւատարիմ ծոյն անմահ, մանաւանդ անոնցմէ մին ևւ Մե՛ծը, որ ինքն ի ծնէ և ի հոգւոյն բանաստեղծ բնամոյն՝ արդէն կէս դար առաջ՝ գիւցաղնական չափերու մէջ կայք ու կայում մը տուած է իր անկայուն և անչափ ներշնչմանց, որ կը մնան ցարդ աննմանելի՝ իրենց կրօնական և բնական հզօր օծութեամբ :

Տիեզերքի ամէնէ՛ն վսեմ ամէնէ՛ն սքանչելապարզ աղօթքն անգամ՝ այդ սքանչելի լերան

(—) . Հանճարեղ ատուածաբանականիչը, որ մանաւանդ կրօնական պատկերներու ճարտար արուեստագէտ մըն է, դեռ չէ հաճած իր մաքուր վրձինը Զիթենեաց ատուածային լեռան վրայ եւս փայլեցունելու՝ այնչափ մօտն ապրելով անոր :

վրայ երկնուած և արձակուած է կայծակնամաքուր այն բերանէն, որ ինք յաւէրժական քնարն էր փայլակն սիրոյ և խաղաղութեան :

Թէ Օրէնք ու Աստուածաշունչ մատենաք Սինայէն ու Սիոնէն տրուեցան, այդ արձանագրական յաղթ կոթողներուն լրումն Սէրը՝ միա՛յն Զիթենեաց լեռնէն ճառագայթեց վերջնապէս : Յիսուսի սիրած լեռն էր ան . սիրտի ու կրօնքի ամէն մարդ պէտք է գուրգուրայ անոր վրայ կրօնապէս թէ բանաստեղծօրէ՛ն : Աւետարան մը ներշնչուած ու վերջակիրտուած է հոն . միշտ նո՛ր անծերանալի՝ փառք մը կայ հոն . հո՛ւր սիրոյ, խաղաղութեան ներշնչարանն է ան : Լեա՛ռն Յիսուսի, շեա՛ռն անարատ . օրհնեցէ՛ք, գովեցէ՛ք զայն յաւիտեան :

15/28 Մարտի 1902 :

ՍԱՐՈՆԻ ԴԱՇՏԸ^(*)

ՌԷՄԼԷ ՌԻ ՏՐԱԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Ընդէջը մեք եւ փարիսեցիքն պահեմք,
 եւ քո աշակերտքդ ոչ պահեն:
 Մատթ. Թ. 14:

Հրեք սուրբ և անսուրբ ամիսներ Ս. Յակոբեանց վանքն օթելէ ետք՝ երէկ առաւօտ ճամբայ ելայ Երուսաղեմէն ի Ռէմլէ ու անկէ Լադրուն՝ Պահող և Մաթող Տրաբեանց վանքն երթալու մերձ յԵմաւոս: Երկու եւ կէս փայլակնաձեւ ժամու երկաթուղի ճանապարհն ոլոր մոլոր քարաձորերու բաւիղէն՝ խորհրդաւոր դարձի մը փոյթով՝ բերաւ բացաւ ինծի Սարոնի աննման դաշտը, որ այս անգամ՝ փոխան աշունի տերեւամերկ ու դեղին տգեղութեանց՝ յաւէր ժահարսի մը նկատ

(*) Այս մեծ դաշտավայրը կը ձգի՝ Փղըշտիայէն և Սամարիայէն անցնելով՝ Ռէմլէյէն մինչեւ ի Կարմեղոս, զրեթէ բովանդակ մշակեալ և լարտրածին բաշխեալ՝ արար գիւղախումբերու ագարակատէրերու և կալուածատէրերու մէջ:

րազեղ խայտանքովն ու պերճութեամբ գիրկընդ-
խառնուած էր այս նահանգին ժիր գարունին գոյ-
ներուն հետ : Յուդայի ու Եփրեմի ապալեր լեռ-
ներուն վերարկու անդարձրհեղեղեան հողերն ար-
գասաւոր՝ ժամանակաց ու երկրաբանական խլրրո-
մանց բերումով թուի վայրեկած զետեղուած են
այս լայնատարր աւազանին մէջ՝ յարդարելու հա-
մար զայն կրկնապէս բարեբեր ու լիագետին ,
որով եղած է ան՝ իր արդեան հիւթեղ վիճակովը
բովանդակ Պաղեստինի տածիչն ու սնուցիչն՝ օգու-
բերքով ու գեղեցկութեամբ : Այդ դաշտագետինը
կերկարի կը փուռի մինչեւ եղբրքը Միջերկրակա-
նին՝ հակայ՝ և անձնատուր գիրկի մը սիրափարող
գեղեցկութեամբն և կակղութեամբ : Աստ անդ
երկրագործներու տոնոյն գիւղեր ու աղարակներ՝
մոխրագոյն անկուածներու պէս ուռեցք ուռեցք
ցցուած՝ կը ճգնին տալ ձեւագործ անկանոնու-
թիւն մը այդ անձեւագործ ոլորկ ու կանոնաւոր
էջին բնութեան : Ընդարձակ չափ ընդարձակ
ցորենի արտեր՝ հազած նորականաչ ծփանք մը՝ կը
ձգին մինչեւ շուրջ ծիրը տեսութեան և անշուշտ
անկէ անդի ծիրերն անտես՝ մինչեւ աւարտն այդ
հարթ-հաւասարին , ուրեք ուրեք պէսպիսացած
ծիրերի ծառախումբերով , մենաւոր արմաւենի-
ներով , հաղորդակցական արահետներով , մեծ ու
փոքր աշտարակներով և գմբէթաւոր հին շէնքե-
րու մնացուածներով : Այդ լայնիրան անդորրին մէջ
պարզուած կանաչն՝ աչք առնելու չափ հարուստ
և խորոճնկ է , և շուրջ երկիրն ու երկինքն՝ ան-
կեղծութեան մը չափ վճիտ ու թափանցիկ՝ առ-
լըցուած վճիտ ու թափանցիկ օդով մը , որ կեանք

կուտայ՝ հեռու՛ն քաղաքի վատոյժ միջնորդութէն : Արօրն եւ խօփը՝ նահապետակա՛ն արօրը՝ կընթա-
նայ այդ կակղացած գետինին վրայէն դէւը ան-
շըշուկ եւ սահեցի՛կ որպէս թեւճակ իւլոյժ մկա-
նունս ծովու . ֆէլլահն է որ կուրծքն ու ճակատն
արեւին եւ գրգռակն ստածիչ հովին տուած՝ կը
վարէ զայն առա՛նց երգի առա՛նց բանաստեղ-
ծութեան մը՝ ի համակերպող մեծարանս բնու-
թեան լուռ մուռ մե՛ծ բանաստեղծութեան : Ուղ-
տեւրամներ , այծերամներ , ոչխարի հօտեր կար-
ծես ի լիւղ կանցին այդ ծովատարած հարթու-
թեան վրայէն՝ ճօճուն ծփուն եւ ազատ ծանրա-
դանդաղութեամբ : Շոգեկառքին շընկոցներէն եւ
ծառաստանեայց ճոռողիւններէն զատ շշուճ կամ
ճիկ չլսուիր հոն . տեղ տեղ ալ կանխած վայրի
ծաղիկներու ածուներ, դեղին կարմիր եւ կապոյտ ,
գուշակել կուտան՝ որ նոր գարունն երբ աւելի
յառաջէ՛ ունի տակաւին զարգարել իր այդ յա-
ւերժահարսն աւելի պոռոտ եւ դուարճընծայ անկ-
ուածներով : Ովկէական ու Միջերկրական երկա-
րոգի սիւգ մը ետեղակալ կը մկրտէ՝ նամ խա-
ղաղ աներեւոյթ ալլ յաւէտ կենդանի շարժումով
մը՝ այդ անդորր ծաւալին երեսը , ուր հնար է
իմաստասիրել տարիի չորս եղանակներո՛ւն ալ
ընոյթն եւ հանդամա՛նքը : Ագամ՝ հոս ալ կըրնար
վայելած ըլլալ Դրախտ մը :

Այս՝ և իմ պանդուխտ նեղսրտութենէս չա՛տ
լայն ու առատ երեսակներովն և զանազանակնե-
րով՝ Սարոնի դաշտը (—), իբրեւ երկրագունդիս

(-). Սարոն՝ շատ ցանցաւ յիշուած է Ս. Գրոց մէջ. տե՛ս Ա. Մնացորդ. ԻԷ. 29: Եսայի ԼԳ. 9, Եւ Երգ. Երգոց Բ. 1, ուր

սիրտը, ջերաջերմ տրոփումներով և բացարձակութեամբ համբուրած եւ արգասաւորած կը թուի բնութեան գեղեցկածին ոյժերն եւ կաթումները :

Երջանի՛կ այդ դաշտին հարաւային սպառուածներուն վրայ է Ռէմլէն, Հին Կտակարանի Ռաման՝ այժմ գիւղաքաղաք, Երուսաղէմի հայ գովասանադիրքերուն մէջ յիշուած « Ռէմլէ քաղաք ծովուն մօտիկ »ը : Հեռուէն ունի բաւական սիրուն տեսք մը, իր հատուածեալ ու գմբէթաւոր շէնքերով և շուրջ ծառաստաններովը՝ գորգի վրայ բանուած արաբական գիւղանկարի մը կենդանի տեսքը, մանաւանդ իր հոյակապ աշտարակովը, որ ամուր հասակով մը կը բարձրանայ մեծ իջեւանի մը աւերակներուն մէջէն և որուն կատարէն կը պարադիտուին՝ վեհանկատ հայեակէ մը՝ Սարոնի դաշտէն կարեւոր պատառ մը կենսախայտ, հորիզոնի հեռաւոր լեռները խոժոռ, ասդին արեւմտեան հորիզոնին վրայ Միջերկրականի բացխիլից տունքը, կաւածածկոյթ գիւղեր, փոքր ագարակներ և շուրջ հորիզոն մը խոնարհ լայնածիր այլ և միշտ պայծառ ու որոշ : Աշտարակին կատարը կենուի 110 ոտքով քարաշէն սանդուղքէ մը : Դոն՝ հեռանկատ վերադիրութեան մը հոսանքով՝ կը պտուտքի մարդու գլուխը՝ տրոփոնեան

հայ թարգմանութեան « Մաղիկ դաշտացոյն Երեսայականին մէջ « Վարդ Սարոնի » կը կարգացուի : Երեսայեցերէն կը հնչուի Շարուն : Սորեկ, Գասս, Արսափ և ուրիշ քանի մը գետեր՝ ոռոգելով Սարոնի օձիքը՝ կը թափին Միջերկրական ծովը : Հոն են նաեւ Գեբաղ ու Գարիզին լեռները : Գարիզին միւկերայալ սարերէն գիբքը կը գրէ՝ որ Լոգմանի գերեզմանն ալ Ռէմլէյի մօտերն էր, և այս Լոգման՝ աղգաւ հասկէ կամ սուտանցի էր և կրօնքով հրեայ :

այլայլմէութեամբ Ռէմլէի մէջ կայ, ի մէջ այլոց, հին հայ վանք մը յանուն Ս. Գէորգայ, որուն մարմինն հոս փոխադրուած կը պատմուի : Ոմանք 400 տարուան կը տանին այս վանքին հնութիւնը, բայց ըստ Հ. Միքայէլի « Եղիազար Կաթողիկոս կանգնեաց և զայլ եկեղեցի յաւանն Ռամլայու՝ որ եւ ասի Ռէմլէ, ընդ մէջ Յոպպէի և Երուսաղիմայ, և կառոյց վանս ի նմա յանուն Ս. Գէորգայ, և ինքն երբեմն նստէր յերուսաղէմ և երբեմն ի Ռէմլէ (Հատ. Գ. էջ 697) » : Հաւանական է սակայն դարձեալ՝ որ Եղիազար Կաթողիկոս նորոգած ըլլայ այդ աւելի հին վանքը՝ ըստ վկայութեան ըլլայ այդ աւելի հին վանքը՝ ըստ վկայութեան ծերունազարդ Տեսուչ Մալաթիացի Արժ. Տ. Բարթողիմէոս վարդապետին, որ իրեւ տեսուչ տարիներէ ի վեր կը տնտեսէ այդ ամայացած վանքը : Փիլիսոփայ, ինքն ինքեամբ գո՛հ կրօնաւոր մը : Երկու գիշեր՝ ըստ իւր մտաց՝ զաւակի պէս գործովեցաւ լրատ այդ պարզ վարդապետը. ջերմ աշակերտ Դեսաւրոսի, որ փիլիսոփայական քար մըն ալ կտած կերելի՝ այդ անշուք և անժպիտ վանքին մէջ

պահած ըլլալով այնքան զուարթ և ինքնաբաւ փառափառ մը : Ոչ-փարիսեցի քիչ չատ պահող մըն ալ է ինք՝ անանելով մեծ մասամբ խաղաղիկ թէյալ հացով, որ ինծի՝ ի Տրաբեանս ուղեւորիս՝ թուեցաւ բարեգուշակ նախահանդիսութեամբ : Իցի՛ւ այդ ճգնակեցութեան պատճառները միայն տնտեսագիտական չըլլային, ու ես հայ մաթողներու վանայր մը ողջունէի իր արժանապատուութիւնը : Վանքին մէջ կար նաեւ շէնք-շնորհք բարձրակազմ Բէթրաքէցի տեառն-իւրում-պիտոյէ՝ մըն ալ, բայց բարձրահասակութեանս կատար՝ կ մը կամ

գեղջուկ հեճո՛ւկ մը ընելո՛ւ համար, ո՛չ գիտեմ, հետեւեալ առաւօտուն բերել տուին ինծի համար ցածուկ զցածուկ իշուկ մը և ֆէլլահ վարող մը, որ՝ Աստուծո՛յ միայն միշտ ուղորմութեամբը՝ պիտի տանէին զիս ի Լադրուն՝ յԱրեւելս Ռէմլէյի։ Անհե՛ծ մը հեծա՛յ այդ ցածութեան վրայ ալ, եւ՝ Աստուծո՛յ միայն ուղորմութեամբը՝ երեք ժամէն մերթ վեց մերթ՝ իջանելով՝ ութ ոտքով՝ հասայ վաստակաբեկ ի Լադրուն, ծննդավայրը «զղջացող խաչեալ Դեմաս աւազակին» անցնելով դարձեալ, այս անգամ կարի՛ արեւելեան յամրընթացութեամբ ու գեղջկութեամբ, լեցուն արտերէ, պտղաւէտ անտառակներէ, մերկիկ գիւղերէ ու թաքթաքուն անուշիկ հովիտներէ, որոնց վրայ յաւիտենաբար իմն թառած գա՛ւած է բնածին սուրբ խաղաղութիւն մը յաւիտենական։ Քիւպապ բարձրագիւր գիւղն երեք մլոն ասդին կը գտնուի Լադրունէ, ուր զուարթ արարիկներու խումբ մը կը գիմաւորէ զիս, արաբերէն «բարի՛ եկար» գոչելով. իսկ Լադրուն՝ աւելի բարձր ու պատմական բլուրի մը վրայ՝ յէն՝ աղնուական հայեացք մը կը պարզէ դաշտին վրայ մինչեւ յափուռ Միջերկրականի, ուրկէ կառնու ալ ծովածուի շնչմանց աննենդ համբոյրներ։ Լադրունի կատարը կերելի հղօր ամրոցի մը աւերակը, որուն վրայ կերելին նաեւ նորագոյն ժամանակներու կամարաց եւ որմերու մնացորդներ։ Այդ ամրոցը կը կոչուի Castellum Boni Latronis «Ամրոց բարի աւազակին» 14րդ դարէն ի վեր։ Պատմական հովասուն այդ բլուրին ստորտն են Տրաբեան մաթոդ Հարց շինած կալուածները, այգիները, պարտէզները, որոնց մէջ ճգնա-

կան բիւրեղեայ մնջութեամբ կանգնած կերելին վանքը, եկեղեցին, հիւրանոցն և կցորդ շէնքերը։ Այդ արգաւանդ լուութեան մէջ՝ տասը տասն եւ մէկ տարիներէ հետէ հիմնեալ ու բարգաւաճեալ հաստատութեան շուրջը չիկա՛յ բնաւ ուրիշ շէնք մը աշխարհիկ. քառորդ ժամ մը հեռուէն կառնես ներսն ու բոլորովին տիրող անընդոստ լուութեան սօսաւիւնը։ Կը մօտիմ մենարանին մեծ դրանը և վար իջնելով անասնակին քամակէն՝ խոնջ մուղ մը կուտամ զանգակին. հաղիւ տասը վայրկեանէն բացուելով՝ դէմս կենէ յիսուննոց եղբայր մը, գոց-խազի վերարկուով, ու արեւմտեան վարժ բարեմարդութեամբ մը կառաջնորդէ զիս հիւրանոցն առ դրան. հոն՝ պարտասուն կոչկոճեալ՝ կիյնամ պարզուկ բաղմոցին վրայ, և կըսկսիմ թղթատել Տրաբեանց բովանդակ վանքերը ներկայացունող աշպիօմն եւ Միաբանութեան առձեռն պատմութիւնը։ Ապետական նախաձեռնութեամբ մը հաստատուած է այս միաբանութիւնը 10րդ դարուն վերջերը, և անցնելով զանազան յեղուածներէ՝ քանի մը դար ետքը խանգարուած է. ապա հեղինակաւոր ոյժերով կազմաւորած է, որուն համար արդի միաբանութիւնը կըսուի «բարենորոգեալ»։ Մեծաւոր արքանին՝ Րէվէրան Տօմ Մէպադիէն՝ կը նստի Հռոմ, ուր ունին յատուկ վանք։ Ֆրանսայի, Անգղիայի, Աւստրիայի, Իտալիայի, Չինի, Ճաբոնի, Աւստրալիայի մէջ և այլուր՝ իբր ամէնուրեք՝ ունին մեծ ու փոքր վանքեր։ Թուրքիայի մէջ ունին երկու վանք՝ մին ի Լադրուն միւսն յԱղեքսանդրէա. բովանդակ Տրաբեանք կը հասնին 4-5000ի, որ մեծ մասով լուակեաց աղօթա-

ւոր երկրագործներ են՝ միայն յանհրաժեշտ հարկի խօսելով, և միս, հաւկիթ, ու ինչ որ կենդանական է՝ չեն ճաշակեր, բայց միայն ի հիւանդութեան: Ունին իրենց համար սովորական նշանացի կերպ մը խօսելու, ունին իրենց մէջէն իրենց բժիշկը, իրենց խոհարարը, դեղագործը և այլն և այլն. իրենց գլխաւոր զբաղանքն են՝ ժամերգութիւն, հսկում, խոկում, երկրագործութիւն, անասնաբուծութիւն, պանրաշինութիւն, գինեգործութիւն, ատաղձագործութիւն և առաքելութիւն: Քահանայք կը հազնին սպիտակ և ելբարք՝ գոց-խաղի (ս): Հաղիւ այսքան մը գաղափար առած այդ առձեռն պատմութենէն՝ եւ ահա Հիւրընկալը ներս կը մտնէ երկու ձեռքը լեցուն ուտելիքով, զոր դնելով սեղանին վրայ՝ կերթայ բերել ուրիշներ ալ. զինի, անմեղ-ապուր, բնարբինձ (փիլաւ՝ առանց միսի), հաց՝ իրենց պատրաստածը, նուշ, նարինջ՝ ամէ՛նն ալ բուսական, ամէ՛նն ալ արդար անարիւն և ողջպահիկ: Եւ ես՝ որ ո՛չ ուտելու եւ ո՛չ ուխտի այլ միայն գիտնասիրութեան համար այցած էի այս մեկուսացեալ Տրաքսիանքը՝ կըզգայի որ շատ անօթի ալ էի. ժամը 5 1/2-ը ու դեռ բերանս բան դրած չէի. բայց պիտի ճաշակէի գիտնասիրաբար թէ կո՛ւշտ իսկ ըլլայի: Կը հարցունեմ հիւրընկալ սպասարկողին — Ստոնք որո՞ւ համար են. — Զեր — Բայց ի՛նչ պատիւ, շա՛տ ալ են. — Ո՛չ, կը պատասխանէ, շատ չեն մասկերի մը համար. — Բայց

(ս). Տրաքեանց վրայ տւելի ընդարձակ գաղափար առնել փափագողք՝ կըրնան կարդալ 1899ի Lectures pour tous հանդէսին թիւ ԺԱ. Օգոստոսի 1015—1024 էջերը:

ե՛ս ալ միս չեմ ուտեր. — Օ՛, ուրեմն դուն ալ Տրաք ես կամ ըլլալ եկած ես. արի՛, կե՛ր, բարի՛ է ժամը — ու կանցնիմ սեղանին գլուխը և կըսեմ կըսել լափկղակ՝ մըմնջելով ի ծածուկ «Ընդէ՛ր մեք և փարիսեցիքն պահեմք, եւ քո աշակերտդդ ոչ պահեն»:

Սպա՛ նախ արագ պտոյտ մը կընեմ բանջարեղինաց պարտէղին մէջ, ուր եղանակին ամէն կանաչեղէնները գիտնաբար՝ շարք շարք՝ մատենական մանրակարգութեամբ սերմանուած տնկուած եւ առոյգ հասունութեան մը ժամանած են փորձ Տրաքներու ձեռքին տակ. բակլայէն մինչեւ աղատքեղն ու հաղարը՝ ունին հոն չափուած ածուներու մէջ իրենց ազնուացեալ ներկայացուցիչները, 30-40 տեսակ: Քանի մը Տրաքեան աշխատաւորներ կուգան կանցնին հոն կարգով իրենց սահմանեալ ածուներուն գլուխը՝ կամ բրելով, կամ ջրելով, կամ տնկախնամելով աշխատելու՝ ժպտուն խոհարհուրթեամբ բարեւելով մեզ: Պարտէղին արեւելակողմի զառ ի վայրին վրայ տնկուած է ընդարձակ այգի մը, որուն որթերն յատկապէս բերուած են Յրանսայի հարաւային կողմերէն և Պորտոյէն ու կը իսկ և որմէ կը պատրաստեն անապակ ու կը խմեն, և աւելորդը կը վաճառեն, ինչպէս կաթն ու պանիրը: Յետոյ կառաջնորդուիմ Եկեղեցին, ուր կը գտնեմ սպիտակազգեաց ազօթաւորներ. Տաճարը՝ հակառակ հոռմէական ձեւոյ ու կաթոլիկ հանդիսութեանց՝ զարդարուած է շա՛տ պարզութեամբ. խաչ մը՝ աւազ խորանին վրայ, երգութեամբ. քանի մը քանի մը կանթեղ առասկալէն՝ գրեթէ այս է ամէնը. հոն Տրաքեան ան-

չըշունջ լուսթիւնն հասած է սարսեցունող զէնիթի մը : Բեւեռային լուսթիւն :

Այդ անապատական աղօթարանէն ելնելու՝ ատաղձագործարանի մը մէջ կը նշմարեմ երկու կրօնաւոր՝ մին ծերուկ միւսն երեսնամեայ երիտասարդ մը, որ երբ կը նշմարէ զիս՝ իսկոյն ժպտելով կը մօտի եւ կը բարբառի. — Կարծեմ դո՛ւք էք այսօրուան հիւրերնիս, բարի՛ եկեր էք ինչպէ՛ս եւ ուստի՛ էք. — հակիրճ պատասխան մը տալով՝ կը յայտնեմ իրեն վանքին միւս մասերն ալ պտըտելու փափագս. — Բարի՛, բարի՛ կը կրկնէ դեռ ինձ անծանօթը, քեզի տեղեակ քահանայ մը տամ, թո՛ղ պտըտցունէ գլխաւոր տեղուանքը. ինծի թողութիւն ըրէ, չա՛տ զբաղած եմ այս շաբթու, արտերը պիտի չափեմ : Իր կարի՛ ցածուն ձեւերէն ու երիտասարդութենէն չպիտի կըրնայի կռահել՝ եթէ քովիս եղբայրը չյարեր մեկուսի՛ թէ խօսակիցս վանքին մեծաւոր Հ. Րոմարիքն էր, որ եւ հրամանը տալով փութաց գնաց իր գործերուն : Հասա՛ւ նշանակեալ քահանան, յիսուն եւ հինգնոց գիրուկ մը զուարթ կայտա՛ւ, կարծես բովանդակ կեանքը ժաւպոնով, կովի եւ՛ ոչխարի միսով սնած, մինչ կենդանական բան մը դրած չէր բերանը՝ թերեւս անդատին ի ծնէ : Այդ փորձ քահանան էր՝ որ լիուլի բացատրութիւններով տաբաւ շրջեցուց զիս վանքին ննջարանը, ընթերցարանը, թանգարանը, հիւանդարանը, գոմը, պանրարանը, հիւանարանն ու այգին՝ ամէնն ալ շարուած կահաւորութեամբ՝ արդի գիտութեանց սահմանին ներած ամէնապարզութեամբ. մանաւանդ պանրարանն ու գոմը, ուր կան 30ի չափ կաթըն-

տու յոյր կովեր : Եւ այս ամէնուն վրայ, սակայն, ինկած փարած էր մեռելութիւն մը միադիկ, իր արուեստական հանգամանքով միայն տարբեր բուն մահուանէ : Պատանք մը՝ որուն մէջ անշունջ մը կը կենդանաբերի քրիստոնէութիւնը :

Ժամու մը պտոյտէ ետք՝ կը դառնամ քահանային հետ նորէն հիւրանոցը, ուր գինի կը հրամացուի ինծի նորէն. այլ կը մերժեմ, եւ քահանան երկու երեք բաժակ կը պարպէ ախորժակով մը, որ կասկած կը ներշնչէ ինծի Տրաքեանց ժուժկալութեան վրայ : Թուի այս մարդիկը միտէ ու ինչ եւ է կենդանական սնունդէ ստանալի ոյժը՝ կը լեցունեն խաղողին անապակով եւ վայրին անապակ օգուլը : Իրենց անցեալ ու արդի վիճակին վրայ տալով քանի մը առձեռն տեղեկութիւն ալ՝ կը յաւելու թէ անգլիացի նորընծայ երիտասարդ մը եկած է վանք՝ 1000—1500 լիբանոց, որ անցնելէ ետքն օրինական փորձերէն՝ միաբանութեան անդամ պիտի ընդունուի՝ իր ունեցածը մշտնջենապէս տալով վանքին. շնորհակալութիւններս մատուցանելով ասպնջականներու եւ չկըրնալով նոյն տուցանելով ասպնջականներու իրենց հրաւերո՛ կը օրն ընդունիլ գիշերօթելու իրենց հրաւերո՛ կը հեծնամ իշուկս դէմ եդեալ ի Ռէմլէ՛ մեր Հ. Բարթոլոմէոսին, որ աղատ Տրաքեան մըն է ի պահող աշակերտաց Տեառն : Երանելի՛ ծերունին, ինծի համար նորէն հաց-չայ պատրաստած է. լաւ չէ՞ Հայ-չայը քան Տրաք-ապուրը :

Գեր. Սահակ Սրբազան Խապայեան, մշտնջենական լուսարարապետ Երուսաղէմի վանքին, որ նորէն միւրընդուն է բանասիրաբար Ս. Յակոբեանց անարթնական ձեռագիրներուն մէջ, ինծի համար

յատուկ յանձնարարական մըն ալ դրած էր մեր
Հ. Բարթոլոմէոսին՝ հիմ չօգտուել անկէ, ինչո՞ւ
զրկուիլ հայ-չայէն՝ մանաւանդ որ մեր մեծաւոր-
ներուն մէջ կատակախառն յօժարութիւններ ալ
կան Ռէմէյի լքեալ վանքը մասթողներու հայ
ընծայարան մը ընելու պահքի նախապատմական
օրէնքը փորձելու համար ինքն Աստուած ամէնա-
կալ, ստեղծողն և վարող սրբանուէր բնութեան՝
«սուրբ պահոց օրէնքը նախ դրախտին մէջ աւան-
դեց» եւ արարչական գութը արարածոց սիրտին
խորերն անջրելի քանդակեց՝ ի պահպանութիւն
հանուր կեանքի և խաղաղութեան հանուր աշ-
խարհի։ Հա՛րկ է արդեօք Ագաւ, Նոյ, Հնդկաս-
տանցի կամ եգիպտացի քուրմ, Պիւթագոր, Պղա-
տոն, Իպոկրատ, Քիւնէ, Պլուտարք, Բասթէօն,
Լուսաւորիչ, Օձնեցի, Շնորհալի, Նեւտոն, Պրանք-
լին եւայլն ըլլալ՝ հասկցունելու համար թէ մաս-
թողութիւնը քացաւնակ զիտութեան, փիլիսոփայու-
թեան, հայրապետութեան և աղնուականութեան
հակառակ չէ՛, կամ բովանդակ մասթողներու, պա-
հողներու, եգիպտական գիտուն քուրմերու եւ
ճգնաւորներու, միլիոնաւոր հնդկաստանցիներու
և քրիստոնեայ ու անքրիստոնեայ մասթող ընկե-
րութեանց (որ լէգէտներ կը կաղմեն) թուումն
ընել՝ համոզելու համար, թէ մարդիկ՝ ի բնէ և ի
սկզբանէ՝ բուսակեր՝ այսօր ալ, վա՛ղն ալ, յա-
ւիտեան ալ կենդանական ու կտորջական սնունդ-
չառնելով՝ կըրնան ապրիլ աւելի բնամերձ ու աստ-
ուածամերձ, աւելի՛ գիտուն եւ խոհուն, աւելի՛
բուսամիտ և յստակատես, աւելի՛ առողջ, հետե-
աբար աւելի՛ երկար ու խաղաղ. մասվաճառեն-

րուն և ֆիզիսսքսի ու ժամկոնի սիրահարներուն
միայն չհարցունելով՝ թէ իրենք ի՞նչ կը խորհն
այս խնդիրին վրայ. վասն զի անոնք ունին իրենց
յատուկ կիրքը, տարբեր յոյժ բնութեան անմահ
ու անսպան գիրքէն։

Բայց ես՝ այս ճմուղ պանդխտութեանս մէջ՝ ո՛չ
գիրքերս քովս ունիմ՝ ո՛չ անպարիսպ ծնավայրիս
բնութեան բաց մատեանը՝ ասկէ աւելի փաստա-
բանելու և ներբողելու համար կախեղի և Լադ-
րունի գինին, Տրաբեան հացն ու ապուրը, Հ. Բար-
թոլոմէոսին չայն ու պանիրն և Սարոնի հիւթեղ
ձէթն ու ցորենը։ Անգա՛յտ ու դարանակա՛լ օգ-
մը և քաղա՛ք մը լիմակոյտ ու անկանա՛լ կը դնեն
լեզուիս ու գրիչիս փոկանք մը աննուէր՝ փու-
թացունելով զիս նուիրական վերջաբանիս։

Սարօն, Գեղօն, Ռեմէյ, Լադրուն և Տրաբեանց
մենարան՝ ես անցայ ասոնցմէ՛ ալ սրբադէտ սուր-
հանդակի մը աճալարար ոտքով և զուարթունի ներ-
շնչական բացսրտութեամբ։ Այդ սրբագեղ բնավայ-
րերը, ուր Աստուածաշուռչ մը կը կարգացուի և
բնութեան Աստուածաշուռչը կը գրուի ամէն տարի,
շրջի՛կ կեանքիս համար ա՛լ մտերիմ յիշատակներ մը
եղան։ Թէ ներշնչեցին ու ներշնչել տուն ինծի
բարեկամ ընթերցողացս համար կենցաղօգուտ գա-
ղափարաց կաթ մը անբիծ՝ այն պարգե՛ւն է անբիծ
բնութեան և ամէնասուրբ Տե՛առն բնութեան։

Տալով՝ ուրեմն Անոր միշտ փառքս՝ դառնամ
Երուսաղէմ մեր վանքը, որուն փառաւոր տաճա-
րին մէջ սրբանուն և ամէնամեծ բուսակերի մը(—)

(—) Ս. Յակոբ Տեառնեղօր, որուն մարմինը թաղուած
է՛ կըսեն Ս. Յակոբեանց տաճարին Աւագ խորանին ներքեւը։

առաքելական աթոռը կը խնկի աստուածապահ .
դառնամ հոն , մխիթարեմ ու մխիթարուիմ՝ կրկ-
նելով հոն ալ «Խնչճէ փարիսեցիները կը պահեն և
քո աշակերտդ չեն պահեր » :

1/14 Մարտի 1902

է.

ՍՈՂՈՍՈՆԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆ

Ե Ի

ՊԱՐԻՍՊՆ ԱՐՏԱՔՈՅ

«Եղիցի՛ անուն իմ ա՛նդ»

«ՏԵՍԻ ԸԳՀՈՒՄ՝ զԱշխարհ ես տեսի , ո՛չ
ունկն հաւատաց ո՛չ ակն համոզի » : Այս-
պէս կարդացած եմ հռոմէական պատկերի
մը ներքեւ հռոմէական հին եւ ստուար Պատմու-
թեան մը սկիզբը :

Բայց չեմ տեսած բուն Հռոմը , չեմ տեսած որ
հաւատամ եւ համոզուիմ :

Եւ չտեսնամ ալ կըլլայ՝ քանի որ տեսայ
հոս , այս Ս. քաղաքին մէջ՝ Գերեզմանի աշ-
խարհամատուռ (Ս Յարութիւն) հրաշակերտն եւ
Սողոմոնի տաճարն ու հրապարակը , ուր աշխարհ
մը եւ յաւիտենականութիւն մը կը մանրանկարին
իրենց աստուածային ու ճարտարպետական ա-
մէնադէմ կաթումներովն հոգեբանութիւններովն

և որ իր բովանդակ սուրբ երկարակեցութեան մէջ պահք պահեց բուսակերութեամբ : Տե՛ս ի ճառընտիրս :

և նիւթաբանութիւններով՝ հի'ն քան զՀռոմ և Կապիտոլն բարձրաբերձ ու ճոխ քան զԴեղփիսն զիցակրօն :

Այլ որչա'ի անշուք և անպատրաստ եղաւ իմ այցը , ըխտաւորներու մէջ՝ ուխտաւորի՝ այդ իմ այցը :

Խառն ի խուռն՝ ամէն դաւառէ հետեւակ ըխտաւորներու մը հետ և առաջնորդութեամբ Ա. Յակոբեանց սահլիրայ Նասար աղայի՝ լուր օր մը յանկարծ ճամբայ՝ հանեցին զի'ս Սիոնէն ի լեւառն Մորիա :

Անցնելով նեղ փողոցներէ , կառավարական յաղթակերտ պաշտօնատուններէ , որ շինուած են հին ու միջին դարերու վիթխարի քարերով և բազուկներով՝ հասանք նուիրական լեռը Մորիա , Սիոն և Ագրա լեռներուն արեւելակողմը :

Ըստ աւանդութեան , և յաճախ ըստ աւանդութեան այս հարթացեալ ու հրապարակեալ լեռան վրայ էր՝ որ հայրն Արարհամ զոհել տարաւ իր սիրելի որդին Իսահակը (—) : Հո'ս էր կալն յերթսացի Ուռնային , զոր գնելով Դաւիթ 600 (Բ) սիկլի՝ վրան ուղղեց սեղան մը , և հրամանով Գաղ մարգարէին մատոյց մեծ զոհ մը՝ ցածուցանելու համար Աստուծոյ բարկութիւնը : Զոհն ընդունուեցաւ և մահը դադրեցաւ . Դաւիթ ուղեց հոն կանգել երախտագիտօրէն տաճար մը , բայց Աստուած աղէարարեց որ այդ տաճարը չպիտի

շինուէր իր ձեռքովը (վասնդի այդ ձեռքը կարի՝ արխական վաստակոյ մէջ աշխարհականացած էր) (—) , այլ պիտի շինուէր իր որդի Սողոմոնի ձեռքովը , որ և շինեց զայն եօթը տարիէն աննըման փառաւորութեամբ . և այդ առաջին տաճարն էր որ տեւեց 34 տարի աննուազելի շքեղութեամբ :

Վերանորոգեալ այդ տաճարը (Բ) Տիւրոսի պաշարումին ատեն հրոյ ճարակ եղաւ , իսկ 134 թուին կայսրն Ադրիանոս կանգնեց անոր տեղն Սրամաղդայ մեհեան մը (†) : 327ին թագուհին Հելենէ և Կոստանդիանոս կործանել տուին այդ տաճարն ալ , և 361ին Յուլիանոս՝ դերեւելու համար Յիսուսի խօսքերը՝ միտքը դրաւ շինել Երուսաղէմի տաճարը և հրապարակով նորոգել հրեանց թեան պաշտօնը՝ միանգամայն նանրացունելով թեան և նոր կտակարաններու մարգարէութիւնն հին ու նոր կտակարաններու մարգարէութիւնն : մանաւանդ կուզէր նսեմացունել Ա. Գերեզները . մանին վրայ Կոստանդիանոսի շինած եկեղեցին : Հրաման առած հրեաներն ամէն կողմէ փութացին ի գործ՝ Յուլիանոսն համարելով մի'ւս այլ Կիրոս մը . կանայք ալ նոյն եռանդով իրենց զարդերը տուին , և շատերն իրենց ձեռքով կը կրէին քարեր և հողը փորելով՝ իրենց հանդերձով կը կրէին :

(—) . Ա. Մնացորդք Խ. 3 և Խ. 8 :

(Բ) . Քրիստոսէ 17 տարի առաջ ալ յիսուսի շինուած 10,000 գործաւոր , 1,000 բանորդեց զայն՝ աշխատեցունելով 10,000 գործաւոր , 1,000 կառք և 1,000 քահանայ . այս շինութիւնը տեւեց 46 տարի (Տե'ս ի Յովսեփոս Ա. 5) :

(†) . Երբայեւոյ ժամանակն ալ Երուսաղէմի Տաճարն երբեմն Բաճաղի , անտառաց , երկնային զօրութեանց պաշտօնատեղի կը դառնար , ինչպէս Յովսեփի ատեն , Տե'ս Զորթ . Թագաւորութեանց Խ. 4. 5. 6 :

(—) . Քրիստոնեաներուն մէջ ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ կայ , ըստ որում այս զոհը պատրաստուեցաւ Գողգոթայի վրայ :

(Բ) . Այժմեւ հաշիւով երբ 1200 ոսկի . Ա. Մնացորդք 25 :

Իսկ Երուսաղէմի Կիւրեղ եպիսկոպոսն հանդարտութեամբ կը նայէր ատոնց ըսելով՝ թէ այդ չպիտի յաջողի, և Դանիէլի ու որդւոյն Աստուծոյ մարգարէութիւնը պիտի կատարուի անոր վրայ։ Երբ մէկդի առին աւերակներուն հին բեկորները, և հետեւեալ օրուան կը պատրաստուէին շինուածն սկսելու, գիշեր ատեն մրրիկ ելաւ՝ կաւանդուի՝ և ցրուեց բերուած դիզուած կիրը։ Երբ երկրորդ օրը նորէն գործելու սկսան՝ սաստիկ երկրաշարժ մը ելաւ, այնպէս որ վեր ցայտող քարերէն շատ գործաւորներ ու ներկաներ մեռան։ Երբ դարձեալ կը փորձէին գործել, կըսէ Ամփիանոս ժամանակակիցը, հրոյ ահագին գունտեր վեր կը ժայթքէին և վայրն անմատչելի կը դառնար։ Այսպէս անդադար հուրը դադրեցուց այդ անսուրբ և նկատեալ հակագործութիւնը (363 թուին)։ Ասոր վկայ են ժամանակակից և քրիստոնեայ Գրիգոր Նազիանզացիէն, Ոսկեբերանէն, Ամբրոսիոսէն զատ՝ ինք Յուլիանոս անգամ։ Իսկ Ամփիանոսի վկայութեան համար ինք սկեպտիկեանն Կիպպըն անգղիացին կըսէ՝ թէ «այդ վկայութիւնը կը հիացունէ անհաւատին ալ սիրտը»։ Այնուհետեւ նուիրական վայրն ամայացաւ և աղբանոցի վերածուեցաւ, ինչպէս հիմայ եղած է Սիոնի մէկ մասը։ Եղծո՛ւմ և ստեղծո՛ւմ, — տիեզերքի այս անհաս օրէնքէն չեն կըրնար խուսափիլ մեր աշխարհն և ի նմին մեր Տաճարներն ալ, եթէ ստոյգ կը մարգարէանայ Սուրիոնի տեսլասէրը (—)։

636ին մեծն Օմար Խալիֆան շինել տուաւ հոն գեղեցիկ մզկիթ մը, և 50 տարի ետքը Ապս-էլ-

(—). Պշտտն։

Մեքիֆ ամիրապետն աւերելով զայն եւս՝ վերստին կանգնեց շքեղագոյն, և ուրիշ ամիրապետներ հետզհետէ փառազարդեցին զայն։ Ութերորդ դարուն՝ երկրաշարժ մը նորէն կործանեց, նորէն շինուեցաւ՝ բայց անհաս նախկին շքեղութեանց։ 1187ին Սալահէտտին կրկին զարդարեց, ինչպէս կը մնայ ցայսօր՝ թեթեւ փոփոխութիւններով։

Պատմութեան նշանակած և հոս համառօտուած այս յեղուածները կրող Տաճարին Պապ-էլ-Ղալա-նիմէ դուռնէն մտա՛նք՝ կօշիկնիս հանած՝ Հարէմ-էս-Շէրիֆը, որ 150,000 քառակուսի մէդր ընդարձակութեամբ ողորկուած յարդարուած հրապարակ մըն է՝ փիւնիկեան, երրայական, հռոմէական, կոստանդեան եւ արաբական ճարտարպետութեանց սուրբ թանգարան մը բացօթեայ՝ իր մանրաշէն և աւանդալից կցորդ կերտուածներովը, որոնց վրայ Երուսաղէմի սրբապահ բաց երկինքէն լայնագոյն մաս մը միայն կըրցած է տաղաւար ըլլալ տխրախառն պայծառութեամբ։

Այդ տեսլակաթ երկինքին հպագոյն դիտակներէն՝ Սիոնի բարձունքէն կամ Երուսաղէմի արեւելեան կողմէն՝ այդ ամէնալայն սրբաբակը, իր մեծակն գեղեցկութեամբը, իր արաբիկ խիտ քանդակներովը ու նկարներով և իր մասնաւոր պատմութեամբը, կը կասեցունէ կը պաղեցունէ դիտմութեամբը, կը կասեցունէ կը պաղեցունէ ջիթենեաց քնարական լեզին աչքը՝ մանաւանդ Զիթենեաց քնարական լեզուն ստորոտներէն՝ թրթռացունելով աստուածակրօնական վաղեմի քնարերգութեան մը վիմատառումները։ Անոր կեդրոնը կը չողայ՝ արքունի հարուստ պարարտութեամբ մը՝ վերի արեւին իբր անդրադարձիկ սրբազան արեւակ մը՝ ինք զուսպ

և բազմանկիւնի տաճարն այժմեան, իր պորտու-
ռուցիկ գմբէթով և հարաւակողմին Ագսա եր-
կայնանկիւն մզկիթովը սագաշէն: Ռարբրենրուն
մէջ զրոյց մը կաւանդուէր թէ «Աշխարհս աչք
մըն է, շուրջ ուկկիանոսն՝ այդ աչքին սպիտակն
է, երկիրն՝ անոր մէջի գունաւոր պիսակը, Երու-
սաղէմ՝ անոր բիւր, իսկ Սրբազան Տաճարը՝ բի-
բին մէջ երեւցած պատկերն է. հո՛ն հայելացած՝
կերելի Աստուծոյ էութիւնը» (—): Այսչափ կեդրո-
նացած աստուածութեան մը՝ կը վայելէր գահիւ
այդ հսկայ հրապարակին միջավայրը, և յեղյեղուկ
մարդկութեան կատարած յեղմանց ի հեճուկս՝
կանգնիլ և վերականգնիլ ճիշդ Փիւնիկի՝ նման(Բ):

Հեռուէն՝ պատմութեանց ու երուսաղէմի արդ-
եան խիտ առ խիտ տաճարներուն և վանքերուն վը-
րայէն՝ ա՛յսպէս. իսկ մօտէն՝ մտնե՛նք ու տեսնե՛նք՝
որպէս զի «ականջնիդ հաւատայ և աչքս համողուի»:

Ինչպէս ըսի՝ կօշիկս հանած մօտայ այդ հրապա-
րակը, որուն շուրջն առած են արդ պաշտօնական
և անպաշտօն շէնքեր, միմառեւեր, աշտարակներ,
դարաւանդներ, կամարներ ու կամարակալ խո-
շոր դռաներ՝ ամէնն ալ կերտուած Երուսաղէմի

(—) The Lands of scripture. Palestine, page 109, Lon-
don, 1892.

(Բ) Բեթշէհէմի մէջ կա՛յ սատափ գործուածոց նշանաւոր
արուեստագէտ մը՝ Իլիաս Սալամոն Տապուռպ առուն, որ սողո-
մնեան արդի տաճարին ճշգրտան մանրաձեւութիւնը շի-
նած է յիսուն արուեստաւորի գործակցութեամբը, և Յունաց
Կ. Պոլիսի արդի պատրիարքը գնած է զայն 500 աւելի ոսկիի
և ընծայած Վեհ. Սուլթանին: Այցեցինք իր գործարանը, և
տեսնա՛ք այդ պարզերես արուեստագէտը, որ կը շինէր նոյնպէս
Ս. Գերեզմանի մանրաձեւութիւնը:

շէնքերուն յատուկ դեղնագոյն քարերով, որոցմէ
ոմանք կը հասնին մինչեւ մէկ մէդր լայնութեան
և երկու մէդր երկայնութեան:

Հրապարակն ունի (—) հանճարի մը առաձիգ
ընդարձակութիւնը, որ վայրին պահանջած վսե-
մութենէն՝ կը բազմապատկուի միտքիդ մէջ և
անհունի ձգտումով կընդարձակուի և եւս. ձորեր
բլուրներ լեցուած հարթուած սալայատակուած
են (Բ)՝ տալու համար անոր երկնային այդ մեծու-

(—) Այդ մեծ հրապարակին վրայ կառուցուած Տաճարն՝
ոչ այնքան մեծութեամբն այլ մանրագոյն փառաւորութեամբն
և շուրջ զարդերովը՝ նշանաւոր եղաւ: Հիմնադրութեան թուա-
կանն էր 2992 ամ՝ աշխ. 1008 տարի յառաջ քան զՔրիստոս. և
աւարտեցաւ ա. ա. 3000ին և սրբագործուեցաւ ա. ա. 3001ին:
Սողոմոն՝ խորհրդով և օգնականութեամբ Քիրամին՝ հետեւեալ
դատակարգութեամբ ճարտարապետաց և գործավարաց՝ ձեռ-
նարկեց այդ փառաւոր գործին:

Ա. Արոտիմ կամ տնօրէնք թուով 300

Բ. Մենաքիմ, — յանձանձիւք և խրախուսիչք 3300

գործաւորաց, որ էին ներհուն որմնադրապետք
Գ. Գիրիլիմ, քարկոփք յղկողք և քանդակողք
— Իսթոսէպ՝ քերդողք — Պէնաի՝ շինողք յարդարողք 80000

Դ. Փայտեբք և տաղձաւորք ի Լիբանանէ ընդ 30000

ձեռամբ պետին Ադոնիրամայ
Ընդամէնն՝ երկու մեծ ճարտարապետներէն և 113600
քանանացի բեռնակիրներէն զատ՝

(Տե՛ս The golden remains of the Early masonic writers.
Rev. G. Oliver, D. D. vol II էջք 69—74).

Հարիւր տասներեք հազար վեց հարիւր հոգի՝ հանճար
քերտն և շունչ թափած են այդ վեթիւրի հրապարակին վրայ:

(Բ). Երկիւղածն Իսրայէլ միշտ ատելութիւն մը ունէր
«բարձանց Դէմ», ուր ժամանակին հեթանոսացեալք կը կռա-
պաշտէին. անոր համար մեծ Տաճարը կառուցին այս հար-
թացեալ ստորոտները:

Թիւնն ինքնապատկանող . չատ դարեր եկած ան-
ցած են անոր մէջէն , և կարծես տակաւին պա-
րապ է , կարծես դեռ ձայնատուր կըլլայ Աստու-
ծոյ յաւիտենական մեծութեան գալ կոթողիլ հոն
իր անսխալ լրութեամբ , իր կերտելի բովանդակ
ստորագրելիքով , աշխարհի բոլոր տաճարներով
և խորաններով : Երեք հազար տարուան կրօնա-
կան պատմութեան մը էջերն՝ հազիւ հարիւրերորդ
մասը կը բռնեն այդ մեծ էջին : Արրահամի ու
Յակոբայ տեսչաւայրերէն մինչև Վերջին տեսա-
նողին համարաւայրը՝ պահակերք կը ցուցնեն
հոն մանրապատում տեսութիւններով : Ու այսպէս՝
պարագետ աչքը կառնէ հոն հլու և ընկրկեալ ամ-
փոփում մը . կը սղի՛ , կապչի՛ , կընկճի՛ վայրահակ՝
նկատելու իրեն ճշգրիտ բաշխ ինկած երկու կան-
գուն գետինը միայն , ուսանելու իր յոչնչէ՛ սկիզբն
ունայն կեանքն և յովտ վախճանը :

Եւ այս ամէնն՝ որմագիծ հորիզոնի մը մէջ ,
որ լարուած ինկած է միւս բնական հորիզոնին
մէջ՝ զատուցեալ տեղի «Անուանն Եէհովայի» աներ-
կրաւոր իմն սրբանուիրութեամբ , ու իրեւ այն-
պէս՝ ձգտելով տեսանելի հորիզոնէն անդին ան-
հուն ծիրի մը , ուր կամենակալէ ինք՝ իր անմահ-
կանացու փառքին ու դաբիրին մէջ՝ Տէրն իսկ
այդ հաւոր անուան :

Չեմ գիտեր որ երկրագունտի վրայ գտնուի
այդքան ծեր ու լայնածիր հրապարակ մը , որուն
մէջ այնքան կառուցք արարողութիւնք և արուես-
տագործութիւնք կատարուեցան երբեմն(—) , և ուր

(—) . Կարգացէ՛ք Երր. Թագ. Զ. Է. Ը. Թ. գլուխները , ուր
կայ նաև Սողոմոնի նուիրագործական մեծ մաղթանքը : Այդ

այժմ եւս այնքան գոգեալ չէնքեր այսքան կը
տղայանան , այսքան կը փոքրեկանան՝ անձգտելի
այդ գոգ-հրապարակին մեծութեան :

Եւ ինչ են այդ մնացորդ չէնքերը , արագ մը
անցնինք ու նշանակենք :

Դիտելո՛ւ է նախ Վեհաւայրին պարիսպները ,
որոնց վէմերն ունին՝ Պաալպէքի զուգաժամանակ
վէմերուն նման՝ արտաքոյ օրինակի մեծութիւն մը
անդարդ . անոնք են «ապառաժ և անգործ քա-
րեր(—)» ըսուածները : Քարդէյն Ուորրըն անգղիա-
ցին ատոնցմէ տեսած ու չափած է մինչև 38 ոտք
երկայնութիւն ունեցողներ(Բ) . չափն վրայ կերելի
դեռ երրայական ու փիւնիկեան անկիւնաչափին
կատարելութիւնը . այդ վէմերը՝ մասնաւորապէս
պարիսպին վարի կողմերը՝ տակաւին իրենց սկզբը-
նական դրուածքին մէջն են՝ զետեղուած այնպէս
ըլլայ Սողոմոնէն , ըլլայ Նէեմիէն կամ Հերովդէսէն :

Շէնքերուն մէջ ալ աստ անդ կերելին՝ խառն
իմն յարմարադրուած՝ մարմարեայ ու պորփիւրէ
սիւներ՝ ոմանք անեղծ , ոմանք կոտրած , կցկըց-

հրապարակին մէջ էր՝ որ Սողոմոն քսան երկու հազար արջառ
և հարիւր քսան հազար ոչխար զոհեց՝ զՏ խաղաղականաց
Երր. Թագ. Ը. 63 :

(—) . Անդ. Զ. 7 :

(Բ) . Երուսաղէմի մանաւանդ հին որմերու՝ քարերուն վրայ
զարմանալի երեւոյթ մըն ալ է անոնց թարմ և նորոգ գոյնն
ու տեսքը . չերելի անոնց շատին վրայ ո՛չ մէկ բիծ կամ սե-
ւացում . կարծես քառասուն յիսուն տարուան կառուցուած
չէնքեր են , նոյնպէս և պարիսպները :

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան արդի փոխանորդ
Գեր. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Կեդրեան՝ հանգուցեալ Եսայի
Պատրիարքի հետ՝ այդ վէմերէն մինչև 45 ոտքովներ համրած
կը հաւաստէ :

ուած, և անտարակոյս կը վերաբերէին՝ իրենց քով-
թարնորովն (—)՝ հին տաճարին, զոր և յետնա-
գոյն կառուցողք գործածեցին իբր առձեռն տե-
ղական նիւթեր, ինչպէս հին Երուսաղէմի շատ
մնացորդները գործածուեցան նոր Երուսաղէմի
շէնքերուն համար՝ Ս. Կոյսի տաճարին մէջ և Զի-
թենեաց լերան վրայ :

Ս. Գիրքն աչքէ անցունող մը՝ դիտելով հին
հարստութեանց այս ագուցեալ կցկըցեալ մնացորդ-
ները՝ կը յիշէ աշակերտաց խօսքն առ վարդա-
պետաց վարդապետն. «Վարդապետ. տե՛ս որպիսի՛
են քարինքս եւ որպիսի շինուածք (Բ)» . կը յիշէ
նաեւ ու կը տեսնէ ալ կատարուած մեծ պատաս-
խանին (Գ) :

Եւ այդ «քար ի քարի վերայ» հին կառոյցին ամ-
բութիւնն անտեղիտալի բան մըն էր՝ ոչ միայն մե-
ծութեամբը վիմահատորներուն, այլ փիւնիկ ու
երբայիկ որմնադրութեան ճարտարութեամբը,
որ այնքան կատարուն էր՝ զի անոնց իրերակը-
ցուած գիծը տեղի չէր տար զմեկինի սուր բերա-
նին անգամ :

Գործին մէջը Բիրամ-Ապրի՛ֆ մը կայ՝ Ներթա-
ղիմի ցեղէն այն մեծ արուեստագէտը, որ պղնձի
և այլ քանդակածոյ և «ոսկւով իջանելով» գոր-
ծուածներուն հետ (Դ)՝ այդ որմերուն տրամադ-
րութեան վրայ ևս թափեց իւր փիւնիկ հոգին (Ե) :

(—). Խոյակ :

(Բ). Ըստ Մարկոսի ԺԳ. 1 :

(Գ). Նշյն, անդ :

(Դ). Երբ. Թագ. Լ. 22. եւ 35: Երբորդ մնացորդք Բ. 14
և Գ. եւսյլն :

(Ե). Անդ Ե. 14: Միայն Դաւիթ՝ տաճարին որմերուն

Անարդիլ այդ շրջապատին ստորոտներէն եր-
թանք դէպի աջակողմ՝ Բըպլէ ըսուած գմբէթա-
ւոր աղօթարան մը, ուր պահուած է մաս մը
Էյ-Սախրա նուիրական ժայռէն, որուն վրայ կե-
ցաւ՝ կըսեն՝ Յակոբ հաճապետ ու տեսաւ սան-
դուղքի տեսիլը . այնուհետեւ կոկիկ աղբիւր մը,
և ապա վեց ոտք սանդուղքէ մը վեր կեղնենք
բակ մը : Կանցնիմ այս աստուածաշնչական յա-
ռաջակալներէն՝ նորամուտի երկիւղածութեամբ
և տղայ ապշութեամբ, շնորհելով քովընտի ժըպ-
տուն ունկնդրութիւն մը ռանձիւրային բացատրու-
թեանց՝ բուն Օմարեան մզկիթին արեւելակողմը,
ուր կայ տամնանկիւնի անփակ գմբէթաւոր մը՝
հեծած տանն եւ եօթն սիւնի վրայ, վայրը բուն
սեղանին շրջակիցաց, ուր քարկոծ եղաւ Զաքարիա
(Ս. զարիա) որդին Բարաքեայ (—) և զոր այժմ կան-
ուանեն Մահիմէի Տալուս : Հոն, կըսեն, ինք
Դաւիթ կը դատէր իր ժողովուրդը. գմբէթին ներ-
քին միջակէտէն կախուած է թել մը, որ յանցա-
ւոր դատելոյ եւ ամբաստանելոյ վերջին փոր-
ձակչիւնն է եղեր՝ լարուած այնպէս աստուծա-
բաշխ տնօրինութեամբ մը . տանն եւ եօթը սիւ-
ները կը համարուին Սողոմոնեան ժամանակէն (Բ) :

Համար իւր որդիին՝ Սողոմոնի՝ կտակեց 3000 տաղանդ ոսկի Ռ-
փերայ և 7000 տաղանդ ընտիր արծաթ (Ս. Մնացորդք ԽԺ. 4.)
Իսկ տոհմիշխանք տուին 5.000 տաղանդ ոսկի, 10.000 տա-
ղանդ արծաթ, 18.000 պղինձ եւ 100.000 երկաթ :

(—). Երկրորդ Մնացորդք ԽԳ. 20—21 և ըստ Մատթէի
ԽԳ. 35 :

(Բ). Այս հաւանական թուիք կը շեշտուի նաեւ Բեթ-
ղէշէմի սիւնազարդ գաւիթին մեծ սիւներուն վերաբերումով
մասնաւոր քանի մը անգղիացիներէ : Սողոմոնեան այդ սիւներն

Հինգ վեց կամիլական զգոյշ քայլ եւս առնելով՝ կը հասնիմ արդի խաւարդեայ մղկիթին, որ դուրսէն կը թուի եւկղիդեան գունազեղ ու չափակից անկիւններու ցույցատուն մը՝ արժանի Վիկտոր-Հիւկոյի պերճ նկարագրութեանց և որուն վրայի գմբէթն ունի ընկուղող և խափանարար լայն բարձրութիւն մը՝ Գուպիթ-Էլ-Սախաւ կոչուած, որ ըսել է՝ ժայռի գմբէթ։ Մղկիթն ունի՝ փոխան երբեմնի Քիրամեան ոսկի ու պղնձի դուռներուն(+)՝ չորս մեծ դուռ լոկ պղնձապատ թարմատար զարդերու մը պէս փոքրեկացած պզտիկ ինկած այդ մեծ ութանկիւններուն մէջ։ Դուռնեւրուն արեւելեանը կը կոչուի Պապլ-Տառոս, հիւսիսայինը Պապ-Էլ-Ճեմնէ, արեւմտեանը Պապ-Էլ-Ղաւպ և հարաւայինը Պապ-Էլ-Գըպլի։ Դուռնեւրէն մէկ մէկը բարձրութեամբ կերտուած ձուլուած և քանդակուած են խորհրդաւոր պատուհանները տաճարին, որ չորս կարգ առաջատանման յօրինուածներով կը թաքուցանեն ներքին տեսքը սրբաւորանին, չորս կարգ՝ քարէ ու երկաթէ վանդակ, թել վանդակ, ապակի և ոսկեկրծ խաղխամք։

Արեւելեան դուռը կեցած է մեղամաղձիկ զուարթութեամբ կարդացող արաբ մը, որ կընդունի մեզ ներսմով մը անհպարտ և կարի խաղաղական առաջին սպաւորութիւնը որ կուենանք մեր արագ այս մուտքէն, նսեմ լուծեան և խիտ ու մանր ճոխութեանց ազդած զով սօսափն է անշուշտ, ուր չիկա՛յ այնչափ վեհ բան մը, այլ կա՛յ ու կա՛յ

ու որմեն՝ եգիպտական բուրդերուն պէս չեն յաղթուած 3—4000 տարիներու հին դժբերն։

(+) Երկրորդ Մնացորդ Գ. 22:

նահապետական խոր պատկառանք մը. գետինը բովանդակ զարդարուած և շքուած է ճոխ ու նախշուն ծանրագլին գորգերով և միմեմներով, որոնց վրայ հիւրամեծար ժպտուն մանուկը Շէյխին կը կայտուէ և կարտասանէ ընդունելութեան փայփայիչ խօսքեր մը. երբ կը հասկընան պոլսեցի ըլլալս՝ ա՛լ աւելի կը բարեւարդեն։ Անցնելով զգուշեալ շրջանակաձեւ ներքնուղիէ մը՝ երկուստեք և վերուստ ձեղուններով զարդարուած վառ միւսէսներով և ոսկեքանդ դրուագներով, սրբագիր հատուածներով և սիւնակներով՝ կեղնեք երկաթի վանդակներով շրջապատուած մեծ կեդրոնը, որ չորս մոյթով և 12 սիւնով պատած է. անոր մէջ կայ միւս տախտակեայ վանդակ մը, որ կը շրջապատէ Սախաւն այսինքն Մուալլաֆ-թաշը ըսուածը, որ յերուսացի Ուռնային կալն իսկ է՝ անհողեալ և ցցուեալ, և որուն վրայ ապա տաճարը շինուելով Տապանակն հոն դրուեցաւ։ Իր բնոււղիկ ձեւին Տապանակն հոն դրուեցաւ՝ 20—25 մէկը մէջ ցարդ անհարթ մը պահպանուած՝ ան է ան, և կը բռնէ շրջապատով անարդիլ ժայռ մըն է ան, և կը բռնէ գմբէթին ներքեւի մեծ վայրը՝ մութ լրջութեան մը խորերէն դէպ ի վեր խորդ ու բորդ կարկառուններով. տակը կայ անկանոն խռոչացեալ խուց մը, ուր քանի մը տեղ կանթեղ կը վառի, և աւանդութիւն մը կայ թէ Արրահամ, Դաւիթ, Սողոմոն և այլք հոն կաղօթէին։ Կան հոն երկու փոքրիկ մարմարեայ սեղաններ ու կնճռոտ խռոչներ։ Այդ խուցը կը կոչուի «վեհասեհեակ». ոմանք կը հասարին թէ ողջակիզաց մեծ սեղանին ճիշդ ներքեւ կիյնար այդ անձաւը, ուր կը հոսեցունէին սպանդից արիւնն և ուրիշ աւելորդները։

Կեդրոնական այդ սրբանուէր անձաւէն դուրս ելնելով՝ սանդուղքին գլուխէն ի հարաւակողմ կը տեսնենք մեծն Օմարի դրօշն և Էջ-Պոռաֆի թամբերը . սիւնաւոր մեհրապներ , նստոցեալ սեթեր , նշանակալից ու պատմական նախշուն անկիւններ հետզհետէ երեւան կուգան : Սակայն մեզի՝ քաւորդ ժամու թուղցիկ հայեցուածով՝ անհնար եղաւ ամփոփել այդ սիրուն մզկիթին անամփոփելի պերճութիւնը . ամբողջ կառոյցին մէջ պարապ կէտ մը չիկա՛յ . քանդակ , ոսկեղօծ ձեւեր , սողմոմենան կնիք , ծաղկենկար , սիւն , սիւնակ , ամպիոն , խորհրդանշան և այլն և այլն՝ խիտ առ խիտ իրար գրկած իրարու մէջ ագուցած՝ ճարտարպետութեան , նկարչութեան , արուեստգիտութեանց , յիշատակաց ու կրօնա-պատմական անցմանց խօսուէն ցանկ մը յարգարած են այդ զարմանազործ Տաճարը : Վեհագոյն է գմբէթն՝ ոչ մեծութեամբն այնքան , որքան ընդգոգած ու տաղաւորած պերճութեամբը , զոր կանդրադարձունէ լիով : Աւաղաններ , ատորիկրեաններ , սեղանիկներ , սանդուղք և նրբուղիք կանձկացունեն սրահին լայն գոգը , որ կըրնայ պարփակել 1000-1500 հոգի : Էջ-Սախրան՝ հաւանաբար կը գրաւէ ճիշդ սողմոմենան Տաճարին ողջակիզաց սեղանին վայրը . և վրայի չքեղ գմբէթը , ըստ հրէական ընկալեալ աւանդութեան , դարձեալ կը համարուի միւս կեդրոն մը աշխարհի և « երկրի միւս վայրերէն 18 մղոն աւելի մօտ երկինքի » : Այդ գմբէթին ճիշդ հակակողմ յատակին վրայ էր՝ որ Մեղքիսեդեկ զո՛հ կը մատուցանէր , և Յակոբ տեսաւ սանդուղքի տեսիլն , և հոն՝ Սողմոմենէն կտքը՝ Զօբաբաբէլի և Հերովդի խորաններն ուղղուած էին :

Այս կեդրոնական մզկիթն՝ է այժմ Իսլամութեան երեք սրբավայրերէն մին . Հարամ(-) անուանով մեծարեալ . միւս երկու մզկիթներն են՝ Մէքքէի ու Մէտինէի մզկիթները :

Միւս անգամ մը աւելի պատեհով այցելու մտադրութեամբ՝ ելանք դուրս այդ կեդրոն նուիրական թանգարանէն ալ , և առաջնորդուեցանք Էջ-Ազաւ մզկիթն՝ երկայնածեւ ու սաղաչէն :

Երեք անգին դուռներ կը պահակերեն անոր ընդարձակ արտաքին գաւիթին վրայ : Մտանք մէջտեղի դուռնէն 80 մէրր երկայնութեամբ միջին տաճարը , որ երկուստեք զարդարուած է նաւջին տաճարը , որ երկուստեք գարդարուած է նաւդարեան սիւներով , և ունի միջին կոթական ձեւ մը : Ծարտարպետական շատ ոճերու խառնուած մը : Սաէպ նորոգուած այլ և այլ ոճերով՝ այս միջեւ սահմարը կը պարունակէ նաեւ շատ հին սիւներ ալ՝ թերեւս սողմոմենան՝ մանաւանդ գաւիթին մէջ : Միջնագաւիթը կա՛յ վանդակապատ վայրիկ մը ուղղանկիւնի , որ ամէնահին գերեզման մըն է : Տաճարին վերի գլուխը կայ սպրիկի գմբէթ մը՝ միւսիոններով և նկարներով զարդարուած . հաւաքական ծայրն է Մեհրապը և արեւելակողմը Միւսկեր մը , որ ատաղճագործութեան հրաշալիք մըն է ճոխ և մանրաքանդ՝ բանուած Հայէպի մէջ , հրամանով Մէլիք Նուրէտօղլին : Արեւմտեան կողմն հարաւային պատին մէջտեղը կա՛յ մատրանաձեւ զատուածք մը՝ երկու Մեհրապով : Մեզի նաձեւ զատուածք մը՝ երկու Մեհրապով : Մեզի նաձեւ կից է նաեւ ռուսահայ Տէր Գրիգոր քահանայն , որ երկու երեք ամիս է սեղ չմնաց որ հուս-

(*) Այս տիտղոս իբր հաւատար է քրիստոնէական Գաբիւրալ տիտղոսին :

տաւորեցաւ, բոսիկ բոսիկ քալելով, 5 օր 8 օր անընդհատ: Եգիպտոսի գլխաւոր հնութիւնները, Յովսէփի գութը, Աստուածածնայ ծառը, Յիսուսի վեց ամ մնացած վայրը, Փարաւոններու բուրգերը, կենդանաբանական պարտէզը, Բոր-Սայիտէն մինչեւ Սինայի անլուծելի հնութիւնները, Քերքոնէն մինչեւ Սամարիա, Նազարէթ, Կանայ Գալիլեացոց, Թաբօր լեռ, Տիբերիական ծով, Երանութեան լեռը, Երիքով, Յորդանան, Եմաւուս, Բեթսայի դաւ եայն եայն անդճւլ անխոնջ, հնախոյզի փութկոտութեամբ, միայն յԱստուած ապաստան, միայն Աստուած աղաղակելով՝ այդ 65 ամեայ կարմրահեր ալեւորը, հարսներու, թուհիներու տէր, պատուուած հայրապետական իշխանութենէն խաչով ու ծաղկեայ փիլոնով (—):

Էլ-Ագսայի քովընտի ընդարձակ սրահներուն մէջ՝ յունական վարպետ ճաշակով շինուած են Փորձի-Սիւները, մասնական ուխտերու և աղօթք-

(—). Մենիկ գիշերներուս այդ բարի քահանան երբեմն սենեակս ալ կը հրաւիրէի, և մեծարանօք կուգար ինծի «ողջոյն և խաղաղութիւն տանս այսմիկ» մրմնջելով առաքելաբար՝ և փսփսայիչ մակդիրներով պատուելով դիմ խորո՛ւնկ և ու՛՜՜ ժեղ ձայնով մը, որ կադդէ սարսուռ համակրական և կը փոխէ լսողն յայր և յաշխարհ այլ. ձայն մը՝ շնչեղ ու ճըշ դատառ. հազա՛ւք մը ջո՛վ ու կայտա՛ւ հաւատքի՛ որ անցնելով անշուշտ հո՛ւր սիրտէ մը պղնձի իր ստորդին և անկէ շրջաբերելով իր լիարտասան բերանին ու լեզուին մէջ՝ իր պարզ շքեթունքէն կը կաթէ դուրս հատիկ հատիկ՝ գալ տեղաւորելու համար սիրտդ յօդաւորեալ յստակ բաներ մը, զոր լեւ ու չխանդաղատի՛ անհնա՛ր է: Տէր Գրիգոր, գիւղացի բարի քրիստոնեայ քահանայի տիպար մըն է, սիրտի քան լիտքի լաւ քահանայ մը:

ներու տեղուանքը, մարգարէացմանց վայրերը, Օմարի աղօթավայրը: Բաւաճեւ ընդարձակութիւն մը ունին Էլ-Ագսայի սրահները, շինուած պարզ ու թանձր արհեստով, որ յաջորդաբար առած են այլ և այլ ձեւեր: Այդ սրահներէն ալ թեթեւակի դուրս կեննենք, վասն զի ժամը կըստիպէ մեզ. Օմարի մզկիթն հիանալու և Էլ-Ագսան աղօթելու երկուորեակներ մը թուեցան մեզի՝ առաջինն իր ամէնարուեստ ճոխութեամբ ու երկրորդն իր անշարդ խորհրդաւորութեամբ:

Էլ-Ագսայի արեւմտահարաւ կողմին սալայտատակին ներքեւ կայ լայն ստորերկրեայ բաւիղ մը կամարակապ՝ յեցած 96 քառակուսի սիւներու վրայ, անհեթեթ վէմերու մանուածոյ շաւիղներ մը անարեւ՝ որ, կըսեն, ուղղակի Սողոմոնէն կը հասնի մեզի փոփոխուելով մերթ ընդ մերթ եւ նորոգուելով. գերմարդկային ճարտարութիւն և կորով ենթադրել կուտան այդ անհեթեթ հատորկորով ենթադրել կուտան այդ անհեթեթ հատորները վէմերու (—). Թիտանեան քառակոյս և միաները վէմերու (—). Թիտանեան քառակոյս և միաները վէմերու (—). Թիտանեան քառակոյս և միաները վէմերու (—). Թիտանեան քառակոյս և միաները վէմերու (—).

Կեննենք վեր՝ ունկնդրելով առ հարկի մեր ռահվիրային զարմանալի զրոյցներուն, որ հետըզուհետէ կառնեն նոր թուիւններ մը. Սողոմոնի արտոն ըսուած մէսճիտէն ու Քրիստոսի մտած հրաշակերտ փակ դուռնէն անցնելով՝ կը դառնանք նետել

(—). Որովհետեւ Մորիա լեռն մակերեւր շատ անկանոն էր, այդ խորդուրդութիւնն՝ ըստ պահանջելոյ տեղւոյն՝ հարթեւեւ համար էր որ Սողոմոն շինեց հարաւ-արեւմտեան այդ ստորերկրեան, ուր են այդ սիւները. Տե՛ս Maspero Հնախօսութիւն, էջ 336, և The golden remains vol. II էջ 68—80:

վերջին հայեացք մը բովանդակ այդ ամէնապահ հրապարակին վրայ, որ կը գրաւէ Երուսաղէմի հինգերորդ մասը, և միամիտ ակնարկ մըն ալ նետելով կրկնակ-դրան և միւս հին նշխարաց վրայ՝ դուրս կեդնենք Աստուածամէնի ըստած դուռնէն:

Երկու երիտասարդ վարդապետ նորէն կը տանին զիս տաճարին արեւմտակողմի պարիսպը, որ մինակ վաւերական մնացուածն է Սողոմոնեան հին կառոյցներուն, 3000ի չափ տարրինը բռն ու երանգն ո՛չ դիրքն ո՛չ գոյնն ալլալած է այդ ատանտեան վէմերուն, զոր կը պաշտեն իմն իսրայէլի որդիք: Աշխարհի չորս կողմերէն ամէն կլիմայէ իսրայէլի որդիներ հաւաքուած հոն ստորեւ անձուկ սալայատակին վրայ՝ կաղօթեն, կաղաղակեն, կերգեն ու կարտասուեն սրտառուչ վեհաձայնութեամբ:

Սուռչացած ծերպերու մէջ թափառալոյս պըլպըլացող կանթեղներու առջեւ պարզուածն՝ ողբերգական տեսարան մըն է. հոն ալիք եւ նորատիք, արք եւ կանայք, ողբք, կոծք, հոն աղաղակք և փղըձկմունք, հոն ալելուիա՛, հոն ինք վերջապէս Երեմիա՛: Անոնք ամէն ուրբաթ՝ այս անգղ զանգուածին ստորոտը, կը կատարեն անխափան փութկոտութեամբ այդ տխուր հանդէսը, որուն մէջ կայ տխուր անկեղծութիւն մը. մեկնելու ատեն՝ տասնի չափ ձառադէմ՝ մուրացկաններ չորս կողմէն կը պաշարեն մեզ. իրենցմէ երկցագոյնին առաջարկութեամբն՝ հաւաքական վճարումով մը հապիւ կը պրծինք այդ խաւարչտին ափերէն վէմերէն ու ողբերէն ալ: Եւ Ուրբի լքեալ օձիքէն վեր ելնելուս միջոցին՝ նետելով յետսահայեաց անկարկ մը Մորիայի հարթ հաւասար նշխարներուն

վրայ՝ կըստիպուինք խոկալ ունայնութեան խորունկ խորհուրդին վրայ, և կը ժպրինք իմաստասիրել ևս՝ որ եթէ մեծն Սողոմոն փառքն և ունայնութիւնը մինչև այդ անգղականոց ամբարտակներն ու ոսկեշող նիւթացումներն յառաջ տարած ու հետապնդած չըլլար, կամ իսրայէլ արտուղած չըլլար՝ ելեկտրացած փիւնիկ ու քանան մագնիտով իր վաղեմի նահապետ պարզութենէն ու հովուական աստուածպաշտութենէն՝ արեւն ու աշխարհ ա՛լ աւելի բնափառ յատակներու վրայ պիտի ողջունէին զինքը մինչև ցայսօր, և երկինք աւելի մշտնջենական ունկընդրութեամբ պիտի լսէր իր Սաղմոսներուն ի յաւիտեան (-):

Եւ այսօր անգամ՝ այդ կրօնական ժողովուրդին ամէնէն պարզ բնական ու վաղեմի յիշատակները — Մամբրէի կաղնին, Եսքողի աննման այգեհեռովիտը, Հ. Աբրահամի եւ Իսահակայ ու Յակոբայ Գերեզմանները — չեն որ կը կշռեն իրենց անչէն ու բնափառ տեւականութեամբ՝ բովանդակ Սողոմոն մը և Դաւիթ մը, անոնց աշխարհափառ տաճարով և աշխարհաքարող քաղաքով:

Թոյլ տրուի ապա ինծի՛ աւելի՛ պաշտել ու հիանալ՝ Մամբրէի կաղնիին մէկ տերեւին Ողկուղաց ձորին անմահ կանաչներուն և անոնց ստորոտը բացուող զրգափառ շուշանի թերթին վրայ, «որոնց պէս և ոչ ինք Սողոմոն զգեցաւ յամենայն ի փառան»:

(-). Եգիպտացիք ու Ասորիք մեկէ աւելի անգամներ՝ հրապուրուած Տաճարին աւանդակոն հարստութիւններէն՝ արշաւած են Պաղեստին և Տաճարին Ղեւտականներուն վրայ ծանրացած են՝ կորզելու համար ներքին թանկ սպասները կամ ոսկի ձողեր գծուարներ և ա՛յլ աւանդներ:

Երբ Դաւիթ մեռաւ Սողոմոն որոշեց գործադրել իր հօր մտադրութիւնն ու կանգնել Արարիչին Տաճար մը, Այս նպատակով գիւմեց Քիրամլին որ օգնէ իրեն, որմէ անմիջապէս

Վոդոման բաժնեջուրը իր գործառնություններն օրենսդրական դատարանի կազմակերպության մեջ, յատուկացուցնելով իւրաքանչիւրին նախագահական պետ մը՝ երկուսն ալ հաստատու օգնականներով։ Ելնալով զի կանոնադրական կազմակերպութեան ստանալի նշանակումները, հոգ տանին գործիքներուն և թաւանակելի քարերուն, և օրինաւորապէս վճարուին կերակուրին հագուելին շքուին։

[illegible]

Այսպես՝ Սողոմոն ճարտարեղև յատակադիրը մեծ գործնական վարժեցուցիչն էր համար գործավորների առկա-
ռւ գործնական՝ վարժեցուցիչն էր համար գործավորների առկա-
ռւ բարձր փխթաօրէութեան տեսակին սկզբունքն էր փառու Աստու-
ծայ, ե ապահովելու համար օրհնութիւն մը այլ աշխարհի մէջ
Ժողովարաններ կենսական միջոցն էր:

Սողոմոնն ուշադրում է թեան առաւ նաեւ գտնուէր

և արդիւնադոյն մէջն ու մը՝ այսքան ընդարձակ կազմակերպութեան մը գործաւորներուն վճարումներն հատուցանելու համար՝ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանին առանց սխալանքի կամ շփոթութեան:

Ճշգիւ սահմանելէ ետքն այս կարգադրութիւնները՝ սկսաւ վեջ կառուցել, և յառաջ տարուեցաւ այնպիսի կարգով և միաբանութեամբ՝ որ Սողոմոն խանդավառացանքով և գոհութեամբ լեցաւ, և լոյրորովին վստահ եղաւ՝ որ ճարտարպետութեամբ և որմնադրութեամբ պիտի զօրանայ այս արուեստն ամէն տեղ՝ շնորհիւ այս Տաճարին գերազանցութեանն, որ կը փայլէր հոն՝ այդ ճարտարգործութեան և չափադրութեան մէջ:

Սողոմոն զգաց նաեւ որ՝ յետ աւարտման Տաճարին՝ գործաւորը և գործապետը պիտի սփռին ընդ լոյսն իւր իւր շահի (—). ուղեց ամէնէն գործնական եղանակով յաւերժացունել անոնց յարգն՝ իւրեւ այսքան մեծ կարողութեան տէր մարդոց: Քիրամի եւ Քիրամ Ալիֆի հետ միաբանութեամբ յարմարեց յատուկ ծրագիր մը՝ կատարելու համար իր դիտաւորութիւնները. այդ ծրագիրին մէջ որոշուած էր որ ըստ սովորութեան արքունի արուեստին ընկի վարպետներուն՝ պիտի հաստատուին ընդհանուր որոշիչ հանգամանքներ՝ յապացոյց այս փառաւոր գործին մէջ իրենց աշխատակցութեանը, և այս հանգամանք պիտի հաղորդէ իրենց յաջորդաց՝ լոյր ապագայ դարերուն, որ մասնաւոր եղանակով մը պիտի զարգացունեն այս պատուական հաստատութեան վեմ՝ սկզբունքը (The golden remains of the Early masonic Writers vol II: page 67. by the rev. G. Oliver. D.D.):

(—) Եւ արդարեւ սփռեցան այ ամէն ուրեք՝ թողով իրենց ետեւէն՝ ուր որ հանգիւցանուի, իրենց ներկայութեան իրական խոստում վկայեցան, չքիւղ կերտուածոց յօրինուածութեանց մէջ: Բայց Պաղեստինէն նոյն եւ քանդակեցին այն հռչակաւոր փորձերէ ախտը, որուն կը պահաւորէին տասներկու ոսկեայ առիւծներ: Անոնք շինեցին Լիբանանու անտառին սպարանքն եւ մեծակառուցք քաղաքը Բալբիլայ: Եւ իր զառամութեան տանէն՝ Սողոմոն շինել տուաւ Գառնիսի Աստարովի և Մորդի Տաճարները: Եւ այս ուղի սկսան դուրսերը ծամորդել, և իրենց հետ տարին կանոններն յետեւանային: Եւ յետոյ եւ Ափրիկէի ու Ասիայի ուրիշ շատ կողմերէ: Աւանդութիւնը կրէ թէ անոնք գալիս շէրակեան արձաններն այլ Տաճարին շինութեան մասնակցէր, ապաւն ի Ֆրանսա եւ ի Բելգիան ճարտարպետական արհեստը:

Ը.

Բ Ե Թ Ղ Ե Զ Է Մ (—)

Ե Ի

Փ ԱՐՔ Ի ԲԱՐՉՈՒՆՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

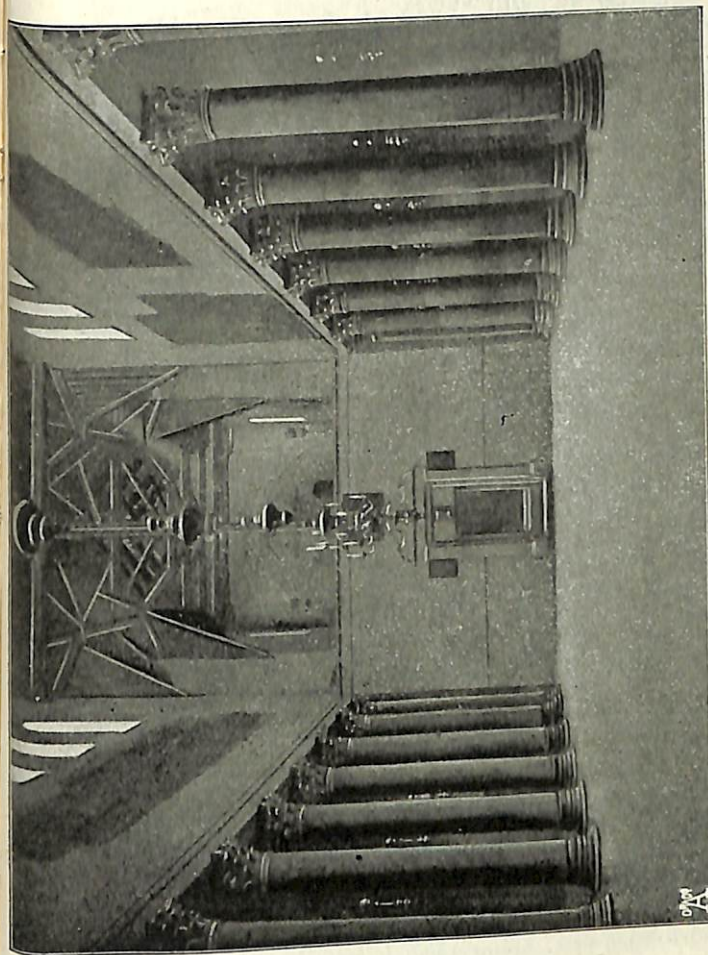
— 7 —

«Որ օր շնչէին զկոտորած եւ ստէին, քա՛ռք ի բարձունս Աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն:» Ը. 7. Գ. 14:

Երոուսաղէմի և Ս. Յակոբեանց ասպընջական վանքին սեղմ որմերուն մէջ՝ սեղմ ալ գրեթէ միշտ անհանգարտ չորս հինգ ամսուան կրօնաւոր կեանքէ մը թօթուռուելով՝ վերանալու և նորոգուելու համար, փափագեցայ պահ մը չըջագայիլ Բեթղէհէմի պարարտ սարերուն վրայ. նկատել՝ քանի մը անպարիսպ օրեր՝ Երուսաղէմի թանձր պարիսպներուն մէջ խորճը դասուզուած կրօնական աշխարհութեանց աշխակերպութեանց և աշխարհութեանց պարզ անաշխարհական:

(—) Բեթղէհէմ՝ Նուբրականութեան մասին երկրորդն է Երուսաղէմէն ետք, և տարակցոյ չիկայ՝ որ արդի Պէյդ-Լահմ «Տուն մխի» ըսուածն է նոյն հնուան Բեթղէհէմ «Տուն հացի» ըսուածին հետ:

և գնալուն դիւթութիւն մը այդ լոխն ու շէն
դաշտին . այժմ՝ մեծակնեա՛յ՝ եպենոսի լո՛ւրջ սե-
ւութեամբ և ձիախրո՛խտ լարուած պարարտու-
թեամբ : Տեղ տեղ ալ պողկոտինական կանխաճա-
գարուն մը աճաղարած է սիւնել իր զուարթ և նկա-
րէն կասկարող . այդ պարարտացեալ դաշտէն կերելի
Բեթղեհէ՛մ՝ իր ցից ծիծաղկոտ բարձրութեամբն
իր հետաքրքիր ու անխակ պատուհաններով և
սանդղամատ զառիւլայրներով՝ ներկուած իմն կաւի
խղդուկ և աննշոյլ գոյնով մը՝ կախաղնաւոր ան-
մահական որրանի մը նման, զոր կը ճօճեն աստուա-
ծային անուրջներով անձերանալի հրեշտակ-նահա-
պետներ և կայծակնաշուրթն քերթող-մարգարէներ :
Կերթա՛նք հովուաց ըսուած այդ Այրն ալ , որ
հազար քառակուսի մէդր որմափակի մը մէջ գետ-
նափոր վաղընջուց տեղ մըն է . դուռը՝ տանդեա-
կան իմն՝ փակ է , և կը մանենք վաղափուլ հի՛ն
չա՛տ հին յունական եկեղեցիի մը աւերակներուն
և երկու մնացուած սիւներու մէջտեղերը . կը
նշմարենք կէս կանգուն արամաղիծով գետնափոր
ծակ մը , որ ներս Այրին մատուռը կը նայէր . հո՛դ
էին « Հովիւքն բայօթեայք » : Լաշնարուն ձիթե-
նիի մը ներքեւ կը բազմինք ուղեցոյց նիկոմի-
դիացի սարկաւազին հետ , և 20 վայրկեանի
մտածկոտ հանգիստէ մը ետեւ՝ դժուարին յոգնե-
ցուցիչ զառ ի վերներէ կեղնենք նորէն մեր վանքը ,
զոր կառուցած է երջանկայիշատակ ու բազմաշ-
խատ հայրապետը Գրիգոր Պարոն-Տէր : Տեսուչ
վարդապետը , զուարթ և հիւրասէր վանական մը ,
կասպնջականէ երեկոյին մեր պարտասեալ նժդե-
հութիւնը՝ բեթղեհէմական հայալից ընթրիքով և

ՍԻՆԱՍԱՐԴ ԳԱԻԻՍ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ

երկու ժամու կաղզուրիչ տեսակցութեամբ մը, և ժամը չորսին կը մտնենք ի քուն կիսարթուն. առաւօտեան ժամն 9ին դանգակին ձայնով կը զարթնունք, և ժամը 10ին կիջնենք Սիւնազարդ գաւթին համըստացիկ եկեղեցիին Հայոց բաժինը: Արա՛գ սկզբնական ու միանձնական չեշտերով կեդանակենք հոն՝ աշխարհամուտ ծննդեան Այրին քովիկն՝ անմահ Ծնորդային Աշխարհ ամենայնը, մինչեւ Հարցը՝ մինչեւ ժամը 11՝ հաղիւ կըրնամ դիմանալ գիշերային այդ դով և վսեմ աքնութեանց արդէն քառամսեայ իմացական ու մարմնական անսպարապ յոգնութեանց և հսկումներու երեսէն սպառածի պէս են ոյժերս. և կեկնեմ վեր՝ ինծի յատկացեալ սրահն՝ արձանագրելու համար ալի յափոյ այս խուն առկերն՝ անցնելով պանդուխտ ստուերի նման անհուն երկինքի մը ինծի տրամաբաշխած խուն առաստաղին ներքեւէն, որ կը ցոլցըլար վանքին պարտէզին վրայէն՝ անդրաշխարհիկ կանթեղներու պէս կախեալ աճեալ ու խոնջեալ աստղերովը. աստղե՛ր՝ երանութեան մը չափ հեռի՛ տարփալի՛ ու չնորհալի՛, որոնց մէջ միայն ստուածամանուկին մօգական աստղը չիկար: Այլ սակայն դարձեալ «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ»:

Քրիստոնէական խուն հանգիստէ մը ետք՝ նորէն կիլնամ Քամաամի հրապարակը՝ լոյս աչքով զննասիրելու համար քրիստոնեայ վանքերն ու միջնադարային եկեղեցին Ծննդեան: Այդ վանքերուն և եկեղեցիին արտաքին ճակատն ունի պատկառելի կարի՛ պատկառելի վաղընջականութիւն մը, որուն ստորոտն ու կողմածոյ դրանդիւքուն վրայ հին ու մին սիւնակներ, սեւեր, բարա-

ւորներ, կամարի մնացորդներ և այլն քրիստոնէութեան մինչեւ առաջին դարերէն ի վեր կը դեգերին կը դիմանան՝ ցրուեալ ու կարկատեալ կմախներու մը նման: Բովանդակ այդ բրգանման կառոյցին մէջ և դուրսը կա՛յ ասպետական անշուշու՛ ազնուականութեան մը հովը, զոր չես կըրնար կեդրոնացունել մասնաւոր հատուածի մը վրայ, այնքա՛ն ծաւալուն և միազանգ ամբողջութեամբ մը ընդարձակուած է այդ հնադարեան և միջինդարեան ոգին հոստեղի շէնքերուն վրայ, և այնքա՛ն տարտամ կը բանի կը տրամախոհէ մարդու միտքն հոս՝ կաղմելու վերջնական կայանք մը պատկերացում մը այս կրօնական և յաւիտեանական պատառներու և տուիքներու մասին:

Յաճո՛ւն խիստ ցաճո՛ւն՝ իբր երկու կանգուն բարձրութեամբ՝ առաջին դուռնէն ներս մտնելով՝ կեկնեմ միջակ և անշուք քառակոյտ նախագաւթ մը, որուն ձախակողմն է Հայոց վանքին նոյնափ ցաճուն դուռը, իսկ աջակողմը պահապան զինւորներու սենեակը: Գաւթին ճակատը կը բռնէ չորս մէդրի մօտ բարձրութեամբ և երկուք ու կէս մէդր լայնութեամբ փայտեայ դուռ մը, որուն վըրայ կան ցարդ անեղծ մնացած հին արձանագրութիւններ և պատուական քանդակագործութիւններ ՈՀԶ թուականով: Այս անարդիլ պատկառելի դուռն՝ հայական յիշատակ մըն է բոլորու վին, զոր 1841ին Յոյներն աշխատած են չքացուանել նորոգութեան մը պատճառով և զոր օրինական միջոցներով պահպանած է Տ. Զաքարիայ Պատրիարքը: Այդ հսկայ դուռնէն ներս կը մտնենք սիւնազարդ ըսուած Գաւթը, որ ըստ հոյն

բուն տաճարն իսկ է և որուն հաւանական երկայն-
նութիւնն է 40 կանգուն և լայնութիւնը 20 է աւելի
կանգուն: 50 ի չափ միակտուր սիւններ(—)՝ չորս կարգ՝
յաղթ կորնթական խոյակներով հինգ մասի կան-
ջըրպետեն այդ լայնալիւր Գաւիթը, և այդ սիւնե-
րուն վրայ յեցած է առաստաղը վեր բռնող մողայի-
գաղարդ որմը. ձեղունը շինուած է 15 մէդրի չափ
բարձրութեամբ հաւանաբար Լիբանանի փայտերէն:

Բովանդակ այդ մեծ սիւնաղարդին հնարոյր
ծերակուտական եւ անսթեւեթ տեսիլն հուժկու՝
օծուած մսուրի մը աղու եւ նսեմ համովն և հո-
տով՝ չառ լաւ եւ հաւատարմութեամբ կառքերէ
Բեթղեհէմի սքանչելապարզ երկանց պատկերը .
Թանձր անջրպետ մը՝ երեք խորհրդափակ և խնդ-
րական դուռներով՝ կը զատէ երեք դասերն ու
խորաններն ա՛յդ մեծ Գաւիթէն: Աւագ ու ձա-
խակողմեան խորանները կը վերաբերին Յոյներուն,
իսկ աջակողմի դուռն ու խորանն Հայերուն՝
Աւագ խորանին ներքեւ կը գտնուի Ս. Ծննդեան
հուշակաւոր Այրը, որ ինք խորհուրդ մըն է խորին՝
իր ծանրաբեռնեալ արդի վիճակին մէջ անգամ:
Ձախակողմի յունական դասէն բոլորակ նան-
դուղքէ մը կերթանք Յունաց վանքը, որ 40-
50 սենեակով երկայն քառակուսի հին շին-
ուածք մըն է և և ուր պատուասիրաբար տարին
պտըտցուցին զիս մինչեւ բարձրաբերձ Պատրիար-
քարանը, որ կառուցուած է հի՛ն չառ հի՛ն եւ
կիսափուլ աշտարակի մը վրայ. այդ վանքն ունի
բարձր նորաչէն զանգակատուն մըն ալ, որուն

(—). Անդղիացի հեղինակ մը կը գրէ՝ Թէ այդ որձաբար
սիւնները բերուած են Սողոմոնի մեծ տաճարին փայտերէնէն:

բազմաթիւ կոչնակներուն մէջ նշանաւոր է 3000
օխանոց ջոջ կոչնակը եւ որուն դադաթէն կերեխն
ամբողջ Յորդանանու երկիրը, Մովաբի լեռները,
Ձիթենեաց կատարը, քաղաքն Երուսաղէմ և ինչ
որ նկատել ու վայելել կը փափագի յունական
տեսլասէր խորխուրթիւնն՝ աչք առնող լայնու-
թեամբ: Այլ մեք հիւրաբար նկատելով այդ ամէն
բարձրափառ կէտերն՝ իջանք վար դարձեալ գո-
չելով « Փա՛ռք ի բարձունս Աստուծոյ »:

Հատինք եւս ունին՝ Հայոց խորանին հանդէպ
քովընտի դուռ մը, ուրկէ անցայ իրենց վանքը
կաղմիկ եւ եկեղեցին՝ յղկուն ճարտարպետու-
թեամբ մը կերտուած. Եկեղեցին դաւիթէն 15-20
թեամբ մը կերտուած. Եկեղեցին ստորերկրեայ սրբարան
ոտք սանդուղքէ մը իջայ ստորերկրեայ սրբարան
մը, ուր կը գտնուի մատուռ մը Ս. Հերոնիմոսի,
որ Ժամանակ մը առանձնանալով Բեթղեհէմի մէջ՝
սոքա ձգնած աշխատած և հոն ալ թաղուած է. իր գե-
րեզմանին վրայ կանգնուած է սեղան մը, եւ մօ-
տակայ պարտէզի մը մէջ դեռ կը պահեն գուրգու-
րալով իր ձեռատունիկ նարնջենին, որ հասած է իր
երեք մէդր բարձրութեան և որուն հոլեցայ եւ
մասնիկ մը կտրելով պահեցի իրրեւ մասունք
աստուածաբանական: Նոյն ստորերկրեայ սրբա-
րանին մէջ է նաեւ Սրբուհոյն Եւոփսեայ գերեզ-
մանը, Եւսեբիոս Կոնստանդուպոլսեցի գերեզմանն եւ ու-
րիշ ներքսագոյն խորան մը յանուն Մանկանց Բեթ-
ղեհէմի: Վերջին սեղան մըն ալ կայ Հայր Յովսե-
փայ ըստած, որ կը գտնուի ստորերկրեայէն Ս.
Ծննդեան այրն անցնելու դրան քով: Հոն, այդ
ստորերկրեայ բաւղաձեւ սրբարանին մէջ, կը տիրէ
լուծիւն մը նսեմ՝ նուիրական այդ գերեզման-

ներուն եւ յիշատակարաններուն սուրբ պատմութեամբը միայն խօսուն եւ երկիւղած այցողներուն մրմունջներովն եւ ոտնաձայներովը միայն արձագանգեալ: Փարիզի Պանդէոնին ստորերկրեայն ինչ որ կը ներշնչէ աշխարհական ու իմաստասիրական պատկառանք՝ հոս կրօնականի ու աստուածայինի վերածուած՝ կը դառնայ կըլլայ վեհ մեծարանք մը խորունկ, որ կը տիրապետէ սիրտի միտքի եւ հոգիի միանգամայն. հոն՝ փառքի ծանծաղ ստուեր մը, հոս՝ Սիրոյ խորունկ վսեմ մը կը կենսաբերի:

Այդ վեհավայրէն ալ վեհ զիւրութեամբ մը կանցնիմամէն այս սրբավայրերուն պսակն աւարտն ու կեդրոնն ելող ծննդեան Ս. Այրը, որ կը գտնուի Յոյներուն Աւագ խորանին ճիշդ ներքեւը՝ 10 մէդր եւ 55 հարիւրորդամէդր երկայնութեամբ եւ 3էն մինչեւ 4 մէդր տակաւ լայնութեամբ. գետինն եւ շուրջ որմերը ծածկուած են խոշոր ձերմակ մարմարներով. առաստաղէն կախուած 11 կանթեղ ունին Հայք, 11 Յոյք, 9 Լատինք, որոնք հազիւ կը լրջացունեն վայրին անլուսամուտ մութը: Թէ՛ Հայոց թէ՛ Յունաց պատկերները կախուած են՝ Լատինաց Եւրոպայի մէջ չինել տուած պատկերազարդ վարագոյրին վրայ, որ 1874ին կախուեցաւ յանուն երեք ժողովրդոց. Թանձր եւ ծանր վարագոյր մըն է ան, որ կը ծածկէ երկուստեք որմերուն հին մերկութիւնը: Ս. Այրին ճիշդ արեւելեան ճակատն է Յիսուսի Քրիստոսի Ծննդեան պերճ սեղանը, որուն ներքեւ է մարմարեայ յատակով եւ կիսաբոլոր ձեւով խորհրդական փոսիկ մը՝ վրան ագուցուած արծաթեայ ճաճանչով մը, բոլորը գրուած է Լատիներէն

Աս ծնալ Յիսուս Քրիստոս
Ի Մարիամայ կուսեմ.

Տասն եւ վեց մշտավառ կանթեղ կը նշողեն այդ յաւերժալոյս ճաճանչին վրայ. այդ կանթեղներէն 6ն Հայոց, 6ն Յունաց, 4ը Լատինաց է. իսկ սեղանին վրայ կը պատարագեն միայն Հայք եւ Յոյք:

Այս կեդրոն սեղանէն 3 մէդր դէպի հարաւ արեւմուտք կիջնուի երեք աստիճանով վարի մտուրը, որ փորուած է ժայռին մէջ եւ ագուցուած մարմարեայ քարերով, 2½ մէդր երկայն 2 մէդր 30 հարիւրմ. լայն. Լատինք ունին հոս սեղան մը յանուն Երից Մոզոց, ուր կը պատարագեն ամէն օր եւ ուր կանգնած էին, կաւանդուի, Մոզերն երբ կը նուիրէին իրենց ընծաները սքանչելի նորածին Մանուկին: Այս երից Մոզոց սեղանն հին ատենը սեպհական էր Հայոց: Իսկ արեւմտահին ատենը մէջ փորուած խոր վայր մը կայ կողմը ժայռին մէջ փորուած խոր վայր մը կայ Մսուրի ձեւով, որուն մէջ զետեղեց Ս. Կոյան իր որդին. Լատինք ունին հոն 5 մշտավառ կանթեղ:

Կանթեղներով, բազմաջահ խորաններով, սրբաբազան երգերով, խունկերով, համբոյրներով, արցունքով, պատարագներով, հսկումներով եւ միլիոնաւոր ուխտաւորներու հառաչներովն եւ պատմանքով սրբեալ, լուսացեալ, զուարճացեալ, զոտանքով սրբեալ, հոգիացեալ ու կնքեալ այդ ծածկեալ, յայտնեալ, հոգիացեալ ու կնքեալ այդ բարդ այրերէն ու սրբավայրերէն՝ ժամու մը բարդ այրերէն ու սրբավայրերէն՝ կեննեք վերբերաստ խորասուզումէ ետք՝ գէթ այդ ջապէս նորամուտի մը ակամայութեամբ՝ գէթ այդ սուրբ խորութիւններէն սրբագոյն բարձրութիւն

սակայն՝ վերջին օրերս՝ այցել գէթ Գերբրոնն ու անոր ճամբուն վրայ «Պարտէզ փակեալն» և Սո-
ղոմոնի աւաղանները :

Բեթղհէմցի միամիտ մարդուկ մը և իշուկ մը՝
պայծառ օր մը տարին զիս նահապետական գեղջ-
կութեամբ, կիսամշակ հովիտներու և զառ ի
վայր յուսթի թղենիներու մէջէն, դանդաղ սուր-
հանդակի մը որորումներով՝ Պարտէզ փակեալի
լիականաչ հովիտն յնփրաթա : Երուսաղէմէն իբր
երկու ժամ դէպ ի հարաւ՝ երկու յաղթ լեռներու
միջեւ վիմուտ և ծառուտ շաւիղի մը ստորոտն է
«Պարտէզ փակեալի»ի հովիտը, ուր կաւանդուին
Սողոմոնի «Պարտէզքն և դրախտքը» : Երկու միւ-
նի չափ երկայնութեամբ և անհաւասար լայնու-
թեամբ բերրի ծոց մըն է ան՝ լիացած արգաւան-
դացած զտեալ յարդարեալ կանաչ գետինով մը,
որ դրախտային սնունդ մը կը ջամբէ այդ ապաւեր
լեռներով «Փակեալ պարտէզին» : Ամէն ազգի մըր-
գաբեր ծառեր՝ անտառանման անձառ ու դասաւոր-
ուած են հոն՝ գիտնօրէն հարթուած փխրուն խառ-
նուրդներով, և արաբ պարտիզպանք գրգանօք
տնկաւորած՝ կը բուսցունեն հոն խստորէն մինչեւ
բակլան, ամէն ազգի բանջարեղէն ծաղիկ և միրգ :
Նւ վայրն ինքնին ապահով ձմերոցի մը բոլոր գըր-
գանքն ունի՝ ցնծալից բարգաւաճած լեռանցամէջ
խոթոռութեանց ստորոտը՝ փթթեցունելով հիանալի
հակադրութիւն մը, որոյ նմանը չիկա՛յ բնաւ այս
լեռներուն մէջ :

մեծ թուր, Ապիշուա, Խորայելի Աւետեաց երկիրն հաստատ-
ուելուն տասներեքերորդ տարին. ոմանք աւելի նորազոյն ժա-
մասակաց՝ քրիստոնէութեան առաջին տարիներուն՝ ձեռա-
գրուած կը համարեն զայն :

Անցնելով յոգնած քրտնած՝ գեղջուկ անշուք
տնակներու մէջէն՝ դէմս կելնէ փառաւոր կամուրջ
մը քարէ, որ 20 մէդրի չափ երկայնութեամբ կը
ձգի հիւսիսէն ի հարաւ պարտէզին լայնքին : Կա-
մուրջին ճիշդ հարաւակողմի ծայրն են «Պարտէզ
փակեալ» ի քոյրերուն (կաթոլիկ) նորակառոյց
եկեղեցին մայրապետանոցն և որբանոցը, զոր կա-
ռուցած են ամերիկացի բարեպաշտներ : Ապուշէդ
լեռան ստորոտը 20,000 քռ. մէդր ժայռ մը հատա-
նելով, տեղը կառուցած են այդ գեղեցիկ չէնքերը :
Կոթիկ և վայելուչ տաճար մը մէջտեղը, և երկու
կողմերը մայրապետանոցն և որբանոցն եւրոպա-
կան քարուկիր ճարտարապետութեամբ կերտուած՝
կուտան այդ խորածոր վայրին շնորհ մը ներանձ-
նական՝ կրօնազարդ շնորհ մը չքնաղ ուլասիսի, որ
դժպէի լեռներուն ստորոտը կը ձգի գունագեղ ժա-
պաւէնի մը ոլորքով :

Արձանագրութիւնները կարդալէս ետքն երբ
կը բախեմ քովընտի դուռը՝ տարտամ կիսաբաց
փեղկերուն մէջէն մայրապետական զգոյշ դէմք մը
կը հարցունէ պետօրէն .

— Ներեցէ՛ք Տէր, ո՛վ և ի՞նչ կրօնքէ էք դուք .

— Քրիստոնեա՛յ .

— Բայց ներեցէ՛ք, կաթոլիկ էք թէ հերձեալ
Քրիստոնեայ .

Կացութեան դժուարութեան մէջէն կը փորձեմ
եղնել սա բացատրութեամբ .

— Այդ խօսքերն հոս մեզի համար չեն, քո՛յր,
ես Սիրոյ կրօնքին բացարձակ պաշտօնասէր մըն եմ.

— Բայց չէ՛, ատանկը չէ՛. Քրիստոնէութիւնը
միայն մէկ շաւիղ ունի, որ կը տանի արքայու-

թիւն. միւսներն ահեկա՛ն են, և կը տանին տար-
բեր տեղուանք. զայս քա՛ջ գիտնալու էք :

Եւ զայս կըսէր այնպիսի դէմքով մը , զոր ան-
հնար էր ողոքել նժդեհիս ոչ աստուածաբանու-
թեամբ ոչ աշխարհիկ քաղաքավարութեամբ . ուս-
տի վերջին համարձակութեամբ մը հարկ եղաւ ինծի
կրկնել մեղմով ,

— Բայց ներեցէ՛ք , քո՛յր , ես իմաստասէր անձ
մըն եմ , և՛ ինչպէս ըսի՝ կրօնքն այդ ձեր ըմբռ-
նումներուն վրայ աւելի իր բո՛ւն լայն էութեամբը՝
սիրոյ բացարձակութեամբը՝ կըմբռնեմ տիեզերա-
կան ձեւով մը , զոր ինք Տէրն աւանդեց : Այդ
լայն սիրով ահա եկած եմ հոս ալ՝ այցելու ձեր
նոր հաստատութիւնը . եթէ հաճի՛ք , կըրնամ ան-
գամ մը տեսնել :

Այս բացատրութիւնս եղաւ ինծի համար լաւա-
գոյն յանձարարական մը , և անշուկ յարգանքով մը
կէսբացիկ դուռն յանկարծ բացարձակուեցաւ . ու
մեծուհին առաջնորդեց զիս եկեղեցին , որ սիրուն
չէնք մըն էր . ապա գացինք հիւրանոց , ուր քա-
նի մը քոյրեր և չէնքին ճարտարապետն եւրոպա-
կան նախաճաշով մը պատուեցին մեզ . ապա ժամ
մը ամբողջ ունեցանք սիրալիւր տեսակցութիւն՝
հաստատութեան մանրամասնութեանց ղիտաւո-
րութեանց և եկամուտներուն վրայ . մայրապետ-
ներն ինը քոյր են՝ իտալացի , ֆրանսացի , ամե-
րիկացի և սպանիացի , ու յատկացած են որբա-
նոցին և եկեղեցիին սպասարկութեանց : Որբա-
նոցն հայ որբեր եւս պիտի առնէ , ու երբ չէնքն
ամբողջապէս լմըննայ և կահաւորի՝ գործի պի-
տի սկսին :

Եւ կը թուի այդ այլամերժ քոյրերն՝ անհարս-
նացեալ այդ հովիտին մենութեանց մէջ պիտի
կըրնան բարի գործեր մը կատարել՝ եթէ քիչ մը
եւս ընտելանան վայրին ու երկրին , առ այդ ար-
դէն բաւական նպաստաւորուած են բարեպաշտներէ
ու բաւական մըն ալ խոստացուած է իրենց : Ի-
մաստուն Սողոմոնի այդ հովանոցին մէջ չէ՛ր ար-
ժեր մեղի ալ ունենալ չէնք չնորհք իմաստնարան
հաստատութիւն մը . ես ձեռքէս եկածէն աւելին
աշխատեցայ առ այդ ամիսներով՝ Ս. Յակոբեանց
վարիչ անդամոց հետ , բայց ի զո՛ւր . . . :

Մեծուհին կընկերի ինծի մինչեւ կամուրջին
գլուխը , և բնասիրական թրթռուն յիշատակներով
կը մեկնիմ Սողոմոնի այդ փակեալ պարտէզէն՝
անցնելով արաբ գեղջուկներու տնակներուն մէ-
ջէն դէպ ի Սողոմոնեան մեծ աւազանները :

Քառորդ ժամէն կը հասնինք՝ մեր մարդուկին
հետ՝ արգաւանդ ալլ անմշակ ու ամայի վայր մը ,
ուր կը հանդիպինք ընդարձակ հին իջեւան մը դը-
ղեկաձեւ՝ ատամնաւոր պարիսպներով . անոր դրացի
են «սողոմոնեան» ըսուած երեք ընդարձակ աւա-
զաններն՝ ամուր որմնադրութեամբ մը կերտուած ,
որ հին երրայական կամ փիւնիկեան գործուածոց
նշանները կը կրեն (—) : Առաջին աւազանը՝ 380
ոտք (անգղիական) երկայնութիւն , 230 ոտք լայ-
նութիւն և 25 ոտք խորութիւն ունի . երկրորդը
423 ոտք երկայն , 230 լայն և 39 խոր . իսկ եր-
րորդը՝ վարինը՝ 582 երկայն , 175 լայն և 50 խո-
րութիւն : Երրորդին չուրջը նշաններ կան հին

(—). Անգղիացի գիտունը ոմանք՝ այս աւազանները նո-
րոգեալ կը համարին ստրակիւեան ճարտարպետութեամբ :

պարտէզներու , այգիներու , աղբիւրներու և ծառաստաններու , որ առհասարակ մինչեւ պարտէզփակեալը կը ձգին , եւ կը ցուցնեն թէ Սոցիոմոնի հաճոյալայր պարտէզներն եւ ջուրերն հոս ըլլալու էին 3000է աւելի տարի առաջ . թէպէտեւ չիկայ դրական փաստ մը առ այս՝ բացի անուանէն և աւանդութենէ :

« Ունայնութեանց » փիլիսոփան ունայնէ տարբեր բան մը ըրած է հոս՝ այս բնավայրերուն վրայ՝ տածելով բնութեան փառքերն ոյժերն ու գոյները , որ անմահ զօրութեանց միջոցով տարուէ տարի կը նորոգուին : Ասոնք են որ կանմահացունեն բուն անմահութեամբ անուններն անոնց , որ սիրեցին բնութիւնն , յաւերժ խօսուն բանաստեղծութիւններով և յաւերժ բուրոյ խունկերով :

Դրախտային այդ բանաստեղծութիւններէն անցնինք անցնինք , պանդոկստ անցաւոր , Քերքոնի նահապետական տաղաւարները . անցնինք դեռ չյագեցած , զի անուէր ժամանակն ա'լ չնեւրեր վայրկեան մը աւելի դեգերիլ այս փիլիսոփայական բնավայրերուն վրայ :

Վերջին չաբաթս է ի Պաղեստին :

Յուձի արչաւատոյր կառք մը առտու մը կանուխ՝ երկու անձանդարտ երիտասարդներու հետ ճամբայ կը հանէ զիս Յոպպէի բանուկ դուռնէն Քերքոն քաղաքը , որ կը մաքաւի Երուսաղէմի հետ՝ աշխարհի ամէնէն նահապետական և Դամասկոսի հետ՝ ամէնէն հին քաղաքն ըլլալ : Երուսաղէմէն հոս տեւեց $3\frac{1}{2}$ ժամ : Ծանապարհն յարդարեալ , որ անցուց մեզ բլրախիտ ամայի դաշտերէ , քանի մը հին յիշատակներու անլուծելի հանգոյցներէ , հին

կառոյցներու ցանցառ մնացորդներէ՝ միօրինակ և անաղդեցիկ ուղի մըն է . ո'չ մէկ ծառ ո'չ մէկ շէն կամ շէնցած մշակուած վայր մը այս գաւառին վրայ , որ երբեմն ըլլալու էր անշուշտ բազմամարդ ու բարգաւաճ : Բովանդակ ճամբան հազիւ երկու երեք ուղեւորներու եւ երկու կառքի պատահեցանք : Մինչ աչուրնիս ապշած անդառաղած վայրերուն միօրինակութենէն՝ անգործ ու անշարժ կերպէն՝ կառքը կը սուրայ երկվեցեակ տրոփումներով . երիտասարդ հրեայն , որ կը վարէ զայն , կըսկսի պանծանօք խօսիլ իր նահապետին վրայ . և մենք՝ սթափեցունելու համար մեր միօրինակ ժամերը՝ ընդ հենգն կը ժխտենք Հայր Աբրահամու՝ հայր Իսրայէլի նոյն իսկ երրայեցի ըլլալը :

— Ո'չ , կը յարէ հրեայն համբերութեամբ , նա երրայեցի էր :

— Փա'ստ չիկայ ատոր , ամէն ազգ իր լեզուով Հայր Աբրահամ կանուանէ զայն . և Դիրքն ալ « Հայր ազգաց բազմաց » կանուանէ զինքը :

— Բայց Իսրայէլի՝ հայր ու երրայեցի էր ինք մասնաւորապէս :

— Իր ատեն դեռ որոշուած չէին Երրայեցիները (—) , եւ այժմու Հրեայդդ ալ երրայեցի չէք :

— Նա՛ մեր հայրն է , կը կրկնէ Իսրայէլը :

— Նա մե'ր ալ հայրն է կը կրկնենք մենք ևս : Ու կառքը կը սուրայ ի հայրն Աբրահամ :

(—) . Մեծ նահապետը ծննդեամբ քաղդէացի էր և քաղդէացիք առհասարակ , որ նշանաւոր են իրենց աստղագիտութեամբ , իրենց հմուտ աստղագէտներէն մին կը համարեն նաեւ զհայրն Աբրահամ :

Ա՛հ, քանի՛ցս սքանչացած եմ իր աստուածա-
հայեաց պատկերին հանդէպ . քանի՛ցս հառաչած
իր հողին ու հանգստեան վայրին համար : Աքրա-
հա՛ւմ Աքրահա՛ւմ . . . :

Այդ վայրին քառորդ ժամ մը մնացած՝ կո
մանենք բարեբեր հովիտ մը՝ երկուստեք ծածկուած
թղենիներով, ձիթենիներով, նռնենիներով և չը-
ռայլ այգիներով : Այդ է Եսքողի ձորը (Ձոր ող-
կուղոյ), ուր զրկեց Մովսէս Փառանու անապատէն
լրտեսներ՝ աշխարհադիտելու համար, եւ անկէ էր
որ անոնք կտրեցին որթոյ ուռ մը և «Բարձին զայն
լծակօք», նոյնպէս թուղ եւ նուռն (-) : Այդ այ-
գեստան ձորն աննմա՛ն է իր տեսակին մէջ . անոր
պտուղները մինչեւ հիմայ նշանաւոր են իրենց մե-
ծութեամբն և համով՝ ընդ բովանդակ հարաւայինն
Պաղեստին : Յուդայի այդ դրախտին մէջ, ուր
մարդ յանկարծ փոխադրուած կը կարծէ ինքզին-
քնն իտալական պաթառ ու բերրի դաշտերը կամ
Մարմարայի այգեշատ եղերքը, անհնար է սքան-
չանօք չյիշել Յակոբ նահապետի մարդարէական
օրհնութիւնը . «Յուդա՛, զքեզ օրհնեսցեն եղբարք
քո . . . : Զուարթադի՛ն են աչք նորա ի գինւոյ և
սպիտակ ատամունք իւր քան զկաթն» (Բ) : Այդ
այգեդրախտին մէջ հասած խաղողը՝ թէ՛ թարմ
թարմ կուտեն թէ՛ կը չորցունեն և չամիչ կը պատ-
րաստեն և թէ՛ գինի կը շինեն, որ զօրաւոր բայց
շատ անոյշ ալ կըլլայ :

Քերրոն քաղաքին առաջին տեսքը թէպէտ
տփգոյն եւ հինաւուրց՝ այլ շատ աչքի կը զարնէ

(-) . Թիւք ԺԳ. 24 :

(Բ) . Երնդոց ԽԹ. 8-11, 12 :

տարօրինակ երեւոյթով մը : Եւտ հին է իր հիմ-
նարկութիւնը . ըստ Ս. Գրոց՝ Եգիպտոսի Զօան
(Տայանիս կամ Տանայիս) քաղաքէն եօթը տարի
առաջ շինուած է (-) . Զօան չիկա՛յ հիմայ , բայց
Քերրոն կը կենա՛յ տակաւին իր նահապետական
շուքով և պիտի ապրի իր չորս հազարի մօտ տար-
ուան պատմութեամբը՝ չորս հազարի չափ տարի
եւս թերեւս : Այժմու անունն է Էլ-Խալիլ, որ քա-
րեկամն ըսել է՝ ակնարկելով ինքն Աստուծոյ զԱբ-
րահամ իր քարեկամը (Եսայի ԽԱ. 8.) կոչելուն . և
այս անունն անցած է նահապետէն նահապետա-
կան քաղաքին :

Հայր Աբրահամ՝ ի սկզբան Քերրոնի մէջ Մամբ-
րէի կաղնիին քովը բնակեցաւ եւ հոն շինեց սե-
ղան Տեառն Աստուծոյ (Բ) : Այդ օրէն՝ Քերրոն քա-
ղաքն հովիտն և շուրջ գաւառն եղան իրեն տեղի
սեպհական բնակութեան : Հոն , կըսէ Ս. Գիրքը ,
Մամբրէի դաշտին մէջ Աստուած երեւցաւ Աբրա-
համու . իր կիներ Սարա՝ հոն Քերրոնի մէջ մեռաւ
և նահապետն հոն գնեց Մակբելայ այրն (Գ) ու
ագարակն՝ իր տոհմին գերեզմանատուն ընելու
համար : Զինքն ալ հոն թաղեցին իր որդիքն Իսա-
հակ եւ Իսմայէլ :

Հոն Յակոբ իր հօրն եկաւ ի Մամբրէ , և հոն
Իսահակ ի խոր ծերութեան վախճանեցաւ . իր որ-
դիքն Եսաւ ու Յակոբ զինքն ալ հոն թաղեցին (Դ) :

(-) . Թիւք ԺԳ. 22 :

(Բ) . Երնդոց ԺԳ. 18 :

(Գ) . Ըստ Թալմուտի՝ Սէթ Ենովք և Մաթուսաղայ հոն՝
Մակբելայ այրին մէջ՝ թաղեցին նախ Ագամը : The Talmud,
Chandos classics, page 19 :

(Դ) . Երնդոց ԼԵ. 27—29 :

Հո՞ն անակեցաւ Յակոբ ալ իր հօրը մահուընէն ետք . հո՞ն ինք թաղեց նաեւ իր Լիա կինը . եւ ըստ իր կտակին՝ իր մարմինն ալ Եգիպտոսէն հո՞ն բերին թաղեցին՝ եգիպտական մեծահանգէս սգով եւ արարողութիւններով(—):

Դաւիթ՝ Սաւուղի մահուընէն ետք Քերթոնի մէջ՝ հաստատուեցաւ, եւ հո՞ն կեցաւ եօթնուկէս տարի(Բ):

Հո՞ն է Արեւնեւրի գերեզմանը . հո՞ն , հաւա- նաբար, Յովսէփ Ս. Կոյսն եւ Յիսուս մանուկ գի- շեր մը անցուցին ի փախչիլն յեգիպտոսէ : Աւան- դութիւն մը կըսէ նաեւ թէ հո՞ն՝ Մակաբեայ այ- րին մէջ՝ բերին Եգիպտոսէն թաղեցին նաեւ Յով- սէփի զմոսեալ մարմինը :

Ըստ այսմ՝ քանանեան այս հին ու փոքրիկ քա- ղաքն՝ աշխարհի ամէնէն հին նշանաւոր սրբավայրն է . մարմիններն երեք մեծ նահապետներու — Աբ- րահամու Իսահակայ եւ Յակոբայ՝ իրենց կնոջմով — Սարայի Ռեբեկայի եւ Լիայի — հո՞ն կը հանգչին պահպանեալ յաւերժութեամբ մը՝ իրենց հրաւիրե- լով մեծարանքն երեք նահապետական կրօնից — Հրէութեան Քրիստոնէութեան եւ Մահմետակա- նութեան :

Այդ հանգստեան դիրքը պահպանուած է այժմ երկայն քառակուսի մզկիթով մը , որուն հիմնա- քարերը կը բերեն եբրայական մասնաւոր որմնադ- րութեան մը օրինակը, չըլլալով ո՛չ եգիպտական , ո՛չ փիւնիկեան , ո՛չ քրիստոնէական եւ ո՛չ արա- բական ճարտարպետութիւն մը :

Չորս հազարի մօտ տարուան համեատ դիրք մը ,

(—). Ծննդոց Ծ. 1—13:

(Բ). Սամուէլ Բ. 2—11:

որ եգիպտոսի վիթխարի բուրգերուն վրայէ՞ն ալ անցած է անխռ եւ անխարխար . անփո՛ւլ տիպար մը անմահութեան , որ տեսած է՝ այդ հինաւուրց անկիւնէն աշխարհի՝ Թէքէի , Պաալպէքի , Բալմի- րայի ու Եփեսոսի կանգնիլն եւ կործանիլը . որ տե- սած է՝ Իսրայէլի աճումը մեծութիւնն եւ հետախա- ղաղ անհետացումը . որ տեսած է Սթէնքի ու Հռոմի փառահնդ օրերը , եւ այսօր՝ սպիտակ ժպիտով մը կանգուն՝ կը դիտէ անոնց տագո՞յն աւերածքը, Այդ անսասան հանգստավայրը՝ ժամանակն համարած է ո՛չ ամիսներով ո՛չ ալ տարիներով, այլ կանգնեալ եւ անկեալ հարստութեանց դարաշրջաններով . իրեն ժամանակակից միա՛յն Դամասկոս կը կենայ տակաւին, այն ալ՝ թերեւս Հայր Արահամու ա- տեն մը նոյնութեամբ հոն բնակելուն օրհնեալ պատճառով միայն (—) : Զիկա՛յ աշխարհի վրայ աս- կէ հին գերեզման մը, բաց ի Աբէլի գերեզմանէն(Բ), որ այսպէս հաւատարիմ վաղընշականութեամբ եւ ճշգրութեամբ նշանակուած ստուգուած եւ մեծար- ուած ըլլայ : Զո՞րս հազար տարի՛ անընդհա՛տ օր- նութեամբ :

Մզկիթին շուրջ կան հինաւուրց ծառեր . Դա-ւիթէն եւ Սողոմոնէն քիչ ետքն արդէն այդ հան- գըստավայրին վրայ շինուած էր պահարան մը, որ

(—). Յովսէփոս Տալմուսութիւն Ա. Է. 2: Դամասկոսէն երեք միոն դէպ ի հիւսիս՝ գիւղի մը մէջ սեղան մը կը ցուցնեն Ուհաճիս Իսլամիսմ անունով, ուր աղօթած ալ է , կըսեն, Աբրահամ :

(Բ). Դամասկոսի մօտերն Ուստի Պարատայի մէջ՝ որ այն ինքն է Աբելինա (Ղուկաս Գ. 1)՝ տեղական աւանդութիւն մը կը հաստատէ թէ Աբէլի մարմինը Դամասկոսի մօտ թաղուեցաւ Սուք Ուստի Պարատայի մէջ . իր գերեզմանը կը ցուցնեն մին- չեւ ցայսօր Նէպի-Հապիլ անունով :

հետզհետէ նորոգուելով և ընդարձակուելով՝ հասած է արդի լայն մեծութեան : Այդ սրբարանին մուտքը խստիւ պահուած է. ո՛չ ոք ոչ-մահմետական չի կրնար ներս մտնել . միայն 1862ին Ուալ-լէսի իշխանին (Անգղիայի այժմու թագաւոր) թոյլտուութիւն եղաւ ներս մտնելու . իրեն հետ էր նաեւ Տին Սթանլի՝ առաջին անգամ տեղագրողը նահապետներու տապանատեղիքը (—):

Մզկիթին պատուհանաձեւ անկիւնը կը գտնուի Յովսէփի տապանը . մէջտեղն են կարգով Իսահակայ Աբրահամի և Յակոբի տապանները , երկրորդ կարգը նոյնպէս՝ Իւրաքանչիւր իւր ամուսինին ետեւը դրուած՝ Ռեբեկայի Սարայի ու Լիայի տապանները : Խորհրդաւոր այդ դամբարանին արտաքին դրանն հազիւ մօտեցած՝ արաբ պահապանը խստութեամբ արգելեց մեզ . զո՛ւր ջանացինք ողոքել զինքն որ քիչ մը թոյլատրէ մեզի յառաջել , անհա՛ր էր :

Ստիպուեցանք՝ դէթ չէնքին արտաքին չրջապատը դիտելու համար՝ դառնալ բոլորտիքն անոր , որ դիւրին ալ չէր :

Մեծարական այդ չրջապատութեան միջոցին էր՝ որ թանձր կամարաձեղուններէն լսեցինք ներսէն մանուկ ուսանողներու ցնծութեան աղաղակը , որուն առիթն եղած էր օրուան հանդէս մը . ճօճուն մեղմաձայնութեամբ կ'օրհնարանէին հոն պարգեւառու արաբ տղայք , որոնց խորունկ ձայներուն մէջ կը թրթռար բանաստեղծական-նահապետական երազ մը հին՝ նոր պարծանքի մը առոյգ

(—). Վերջերս քսանեակ մը Նշանաւոր Ճանապարհորդներ ալ՝ ընդ որս Եօրքի Դուքան և Պիւդի մարգին՝ տեսած զայն :

չեչտերով — Ունի՛մք մեք հայր զԱբրահամ — Այս էր թերեւս երգին զօրացուցիչ ոգին (—):

«Օրհնեալդ Աբրահամ յԱստուծոյ բարձրելոյ, որ արար զերկինս և զերկիր» մրմնջեցինք մենք ալ դուրսէն : «Անուն ծե՛ր և օրհնեալ անո՛ւնդ Աբրահամ . քեւ օրհնեալ ամենայն աղգք . քեզ աստեղաց չափ , քեզ ծովու աւազի՛ չափ զա՛րմ և զաւակ . օրհնեալ և դարձեալ օրհնեալ հայր Աբրահամ , կրօնից և ազգաց բազմաց ո՛վ Հայրդ բազմօրհնեալ , ո՛վ բարեկամդ Աստուծոյ . օրհնեալ ի կենդանութեան և յաւերժ գովեալ ի գերեզմանի : Օրհնութիւն քո ի վերայ մեր և ի վերայ աշխարհի . յաւերժասցի՛ տուն քո և գերեզման քո , որ հայր կացեր տանուտիրական բարութեանց և աստուածաշուտութեան . յաւերժասցի՛ մինչեւ ի սպառ անուն քո սուրբ . ո՛վ հայրդ հարանց մերոց , ո՛վ հինաւորդ Աբրահամ : Օրհնեա՛ , հայր , օրհնեա՛ և զմեզ ի պատկառելի բաւղաց քառասուն դարուց , որ պատմեն մեզ յայսմ ծեր և լուրջ յարկի զքեզ և քեւ զԱստուած քո հինաւորդ » :

Հրաբիի հարաւի այդ նահապետափառ հորիզոնէն՝ ճամբայ ելանք ապա փութով դէպ ի քրիստոնէական հորիզոնն հիւսիսի՝ յերուսաղէմ , որ խաղաղիկ կը ծփար վերջալոյսի անդորր շողերուն մէջ «Իբրեւ արծուոյ նորոգեալ մանկութեամբ» :

(—) Քերրոնի բնակիչք՝ մեծ մասամբ արաբ՝ պահած են նահապետական տարազ մը իրենց բարբին լեզուին և կենցաղին մէջ , որ իսմայէլեան օրերը կը յիշեցունեն «L'Arabie» , կըսէ Ուրնան , conserve encore toute son originalité, et même sa vie propre, de nos jours, à peu près comme au temps d'Ismaël. » Histoire générale des *Langues Sémitiques*, première partie page 17 :

Ա՛լ իմ մանկութիւնս ալ նորոգուած ա՛լ իմ ուխտըս ալ կատարուած էր փոքր ի շահեւ Տղայի անուրջներով՝ տեսած շօշափած էի Ս. Գիւրքի ամէնէն ծեր ու կենդանի վկաներն և ներշնչարանները (-) :

Եւ արդ՝ երանի՛ ինծի եթէ կըրցայ տալ հոս անոնց վրայ փոքր ի շատէ կենդանի գաղափար մը և անկեղծ զգացումներ , որ կը շինեն ու կը նորոգեն հոգիին փառքը . Ա՛լէ՛՛ԼՈՒԻԱ :

15 28 Մայիսի 1902 :

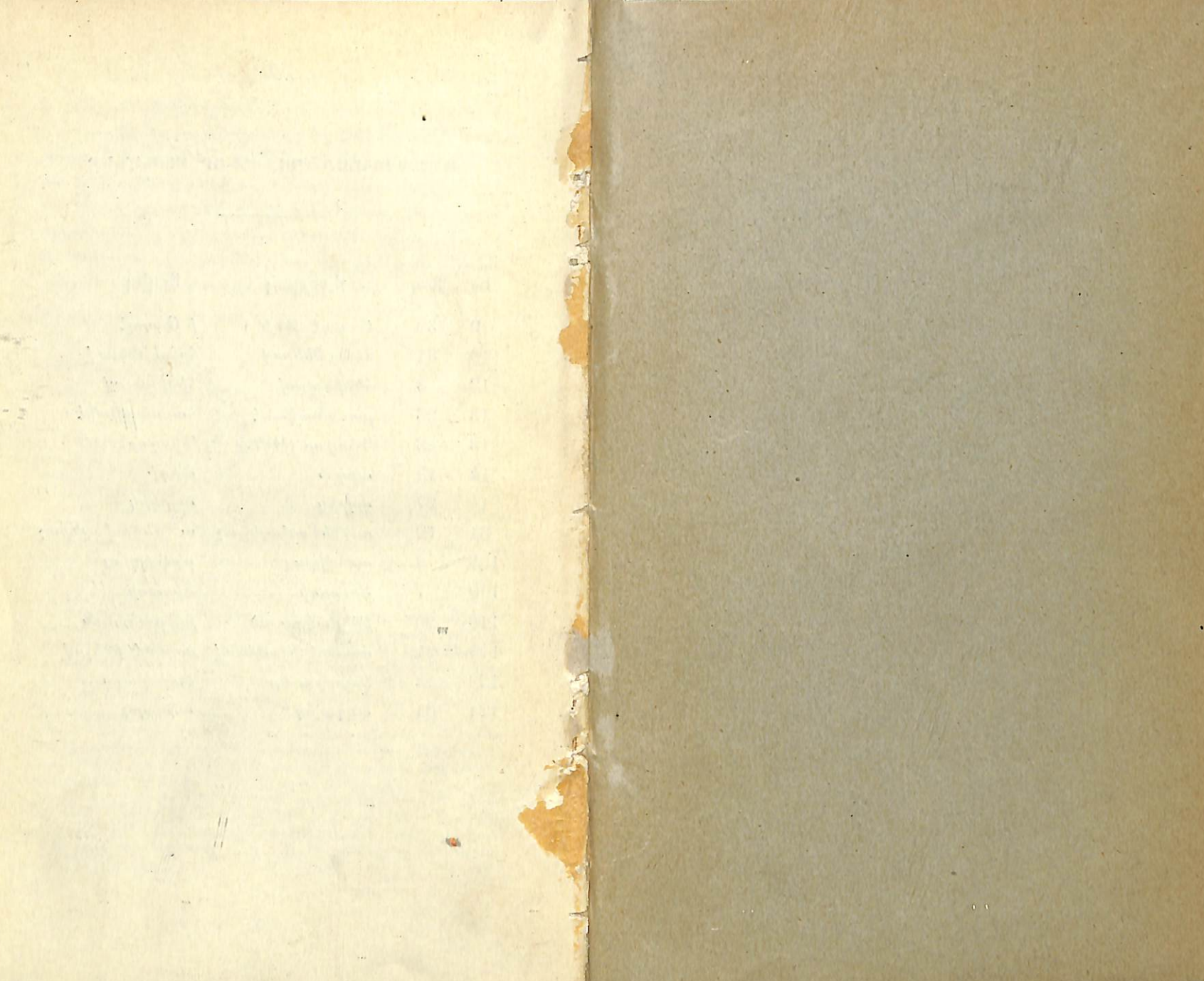

Վ Ե Ր Ձ

(-). Երուսաղէմի կցորդ նշանաւոր կառոյցներէն՝ այցած եմ նաեւ Ռուսաց բարձրագոյնաց վանքն ընդարձակ՝ պարիսպէն դուրս, Յուսաց կոստանդեան վանքն և ձեռագիրներու գրատունը, ուր կան աստուածաշունչի ձեռագիր մը Զրդ դարու, աւետարան մը մանրագիր Թրդ դարու, պատարագամատոյցի երկայն մագաղաթ մը Զրդ դարու և 3000ի չափ ուրիշ ձեռագիրներ . Չորամէջ խաչավանքը, ուր կայ աստուածարանական գոյեթ մը ճոխ մատենադարան և թանգարան . Դոմինիկեանց նորաշէն վանքը, ուր ի վերայ Պաղեստինի երեք ներհուն բանաստեղծեանց ունկնդիր եղայ . Օգոստինեանց մեծակառոյց հիւրանոցն և վարդապետանոցը, որ քաղաքին մեծագոյն շէնքերէն մին է . Սիոնի քերց կաղնիկ հիւանդանոցը . Լատինաց պատրիարքարանը . Հայոց վանքին երկու մեծ օթէշները, որոնց Քիրամ-Ապիշն եղած է Ս. Յակոբեանց ելուստապետ Ղեւոնդ Վարդապետ . Հրէից սինաճոնն և խախամարանը . Անգղիացւոց բարեղարդ վարժարանը . Ս. Եղիսյի վանքն և Յովհաննու Մկրտչի գեղեցիկ գիւղը . որոնց վրայ մանրագրելն երկար կըլլայ և որոնք շէնցուցած և փառաւորած են Երուսաղէմի արեւմտեան ռուրը ոճերով : Վերջին օրս այց ելայ նաեւ Դաւիթի ահագին միջնաբերդին ներքակողմը, որուն սեմիկ աշտարակին քովնտի սենեակին մէջ, կըսեն, բանաստեղծ Երքան քերթեց Սաղմոսը :

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՍԽԱՆՆԵՐ

Էջ	Տող	Վ. Ի պակ	Ուղիղ
9	30	Յոպպէ (ծնթ.)	ի Յոպպէ
10	31	ճոճումներով	ճոճումներով
12	3	հենինալով	հինինալով
13	23	բաւանականէ	հաւանականէ
13	28	Դիւդոր (ծնթ.)	Դիւդոր
14	12	արդ ի	արդի
14	27	սպրիկ	սպրիկ
31	12	ուժ եծալայելուչ	ուժ մեծալայելուչ
108	9	սահվիրայ	ռահվիրայ
109	7	Տիւրոսի	Տիւրոսի
116	20	իրերակցուած	իրերակցման
116	24	ոսկւով իջանելով	ոսկւով իջելով
122	13	կարմրահեր	կարմրայտ
124	31	անկա՛րկ	ակնարկ

7

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0420334

21789

